

Д-р ЛЮБОМИР ВИНАР

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО РАННЬОГО ДРУКАРСТВА
1491-1600**

Чікаго

1963

Денвер

---

diasporiana.org.ua

HISTORY OF EARLY UKRAINIAN PRINTING 1491 — 1600

by

LUBOMYR WYNAR, Ph. D.

University of Colorado

Chicago

1968

Denver

Published by THE UKRAINIAN BIBLIOLOGICAL INSTITUTE

Український Бібліологічний Інститут

Д-р ЛЮБОМИР ВИНАР

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО РАННЬОГО ДРУКАРСТВА
1491-1600

*Дорогому Ронхольду
Ліф Лівке
2-8-1964*

Чікаго

1963

Денвер

Накладом Українсько-Американської Видавничої Спілки
в Чікаго

Всі права застережені

ВСТУП

Винахід друкарства, що його приписують Іванові Гутенбергові, мав епохальне значення в розвитку західньо-європейської культури й цивілізації. Друкарство стало передвісником кінця доби Середньовіччя і приходу нових часів, у яких проявилися нові людські ідеї, нова творчість людського генія, яка щораз охоплювала ширші круги суспільства й тим самим прискішувала його духову вивершеність. Розвиток науки, літератури, мистецтва та інших ділянок культури стоїть у безпосередньому зв'язку з розвитком друкарської штуки.

Зовсім нормально, друкування книг із Німеччини спершу поширилося на Західню Європу, а згодом на Східню. Українці були першим народом для яких друкувалися книжки кирилицею, а тому в загальній історії європейського друкарства Україна займає належне їй місце.

В 1924-му році — у Львові й Києві — українські громадські та наукові інституції відзначували 350-ліття першої української друкованої книжки. До тепер прийнятий погляд, що батьком українського друкарства був Іван Федоров, московський емігрант, який 1574 р. у Львові надрукував «Апостола» і «Букваря».

Засадничо такий підхід до початків українського друкарства є неузасаднений, хочби тому, що його основоположником був німець, Швайпольт Фіоль, який вже в 1491 році друкувала для нас церковні книги. Натомість, якщо йдеться про перший друк на українських землях, тоді треба мати на увазі видання Заблудівської друкарні з 1566 року. Роком 1574-тим можна лише означувати початок українського львівського друкарства.

Цим автор не збирається зменшувати історичної ролі Івана Федорова, який має величезні заслуги в розвитку східно-європейського друкарства. Ми лише бажаємо підкреслити певну хронологію подій і фактів в історії раннього слов'янського друкарства, які деякими науковцями, зокрема росіянами, представлені в кривому дзеркалі.

Українські дослідники присвятили багато уваги початкам українського друкарства та його розвитку. Головно праці І Огієнка, В. Січинського, І. Свенціцького, С. Маслова й других значно збагатили наукову літературу.

Проте в 50-тих роках віднайдено нові документи та інкунабули, які до цього часу не були відомі дослідникам. І саме тому автор цієї праці старається по-новому насвітлити історію раннього українського друкарства, яке мало безпосередній і великий вплив на розвиток української культури.

При цій нагоді бажаю подякувати Українсько - Американській Видавничій Спільноті в Чикаго, а зокрема Редакторові М. Панасюкови за видання цієї монографії.

Розділ перший

ШВАЙПОЛЬТ ФІОЛЬ — ОСНОВНИК УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Початок українського друкарства безпосередньо пов'язаний з німецьким друкарем Швайпольтом Фіолем, який в 1481-му році в Кракові видрукував кириличними черенками перші слов'янські книги. Це були перші книги друковані церковно-слов'янською мовою в українській редакції.¹⁾ Отже Швайпольт Фіоль являється основником кириличного друкарства, а разом першим друкарем українських книжок.

Друкарська діяльність Фіоля діждалася численної контрверсійної наукової літератури німецьких, російських, польських і українських дослідників. Не зважаючи на ці багатобічні досліди, з уваги на скупість історичних джерел, не вдалося вповні висвітлити життєвого шляху німецького друкаря. Першу поважну монографію про Фіоля опублікував відомий бібліограф К. Estreicher в 1867 році²⁾, згодом проф. Яків Головацький на основі архівних матеріалів опублікував нову студію, в якій намагався вірно проаналізувати життя і друкарську діяльність Фіоля³⁾. Ці дві праці стали стимулом до нау-

---

1) З уваги на історичну хронологію початків слов'янського друкарства слід відмітити, що 1483-го року в Венеції появилася перша слов'янська книга друкована т. зв. глаголицею, яка не була поширена серед слов'ян. Чеське друкарство почалося в 1468 р., а польське в 1474-му. Другою кириличною друкарнею вважають друкарню ієромонаха Макарія, який 1493 р. в Обод-Цетіне (Чорногора) друкував книги призначені для сербів.

2) K. Estreicher, "Gunter Zainer i Świątopelk Fiol", Biblioteka Warszawska, vol. III. (Warszawa, 1867).

3) Jakow F. Golowatzkij, "Sweipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491. Eine bibliographisch-historische Untersuchung", Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, Philos.-Hi Klasse, Sitzungsberichte, Bd. LXXXIII (1876), pp. 425-448.

кової дискусії та появи нових студій.

Справжню ревеляцію і джерельне насвітлення внесла праця Ж. Пташника, який опублікував 50 документів про походження і діяльність Фіоля, а заразом на основі тих джерел написав джерельну працю "*Pierwszy drukarz slowianski*" ⁵). Хоча з не всіми насвітленнями Пташника можна погодитися, проте опубліковані документи у великій мірі причинилися до об'єктивного насвітлення друкарської діяльності Фіоля. В 1957 р. появилася друком нова монографія польського дослідника К. Гайнча в якій автор наводить декілька новознайдених документів, що відносяться до життя Фіоля ⁶).

---

4) *Ptaśnik*, Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum, Vol. I: Cracovia impressorum XV et XVI ss. (eopoli: Ossolineum, 1922), "*Materiały źródłowe*", pp. 10-117.

10-22.

5) *Ptaśnik*, Cracovia impressorum . . . , "*Pierwszy drukarz słowiański*", pp.

6) *Karol Heintsch*, Ze studiów nad Szwaipółtem Fiołem, Część I: Materiały do życiorysu i działalności Fioła, *Polska Akademia Nauk (Osobne odbicie z Rocznika Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, T. V., Wrocław, 1957)*, 112 pp., illus.

II

Швайпольт Фіоль в історичних джерелах записаний під іменами: Fail, Fayl, Feyl, Feyel, Fyol, Veyel і Veyl, народився у малому німецькому містечку Neustadt над річкою Esch в Франконії. Треба підкреслити, що гіпотеза Естрайхера й Бандткого⁷⁾ про польське походження Фіоля виявилася неправдивою. В тестаменті Фіоля від 7-го травня 1525, збереженім в лавничих» книгах м. Кракова — Scabinalia Cracovensia — виразно написано, що “Schwaipold Fail, de Nova Civitate apud Esch oriundus”⁸⁾, а сам Фіоль чітко зазначив у своїх виданнях, що він «из нѣмецъ немецкого роду, Франкъ»⁹⁾. Також в Краківському Архіві давніх актів, у книгах — Libri iuris civilis Cracoviensis — була згадка про Фіоля Newnstad an der Eysch, parlenhaftir”¹⁰⁾.

В половині XV-го століття Фіоль переїхав із Німеччини до Польщі, про це згадує З. Кузеля, що він прибув до Кракова перед 1475 роком; в кожному разі бачимо його там вже в 1479 р. не лиш як краківського громадянина, але також як відомого ремісника. Що його спонукало податися до Кракова, нам це ближче невідомо¹¹⁾. Отже виринає питання про причини переїзду Фіоля із Німеччини в Польщу до Кракова. Відповідь можна лише знайти в розумінні тогочасного історичного колонізаційного процесу. Польські королі в XV і XVI століттях дуже радо приймали в свою державу фахових ні-

---

7) *Estreicher*, op. cit., pp. 54-56; *J. S. Bandtkie*, *Historia drukarń Krakowskich* . . . (Kraków, 1815), p. 240.

8) *Ptaśnik*, op. cit. “*Materiały źródłowe*”, p. III, No. 267.

9) *Golowatzkij*, op. cit., p. 432; і кінцівка з *Часословця, Краків, 1491*.

10) *G. Bauch*, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance, 1460 bis 1520* (Breslau, 1901), p. 30.

11) *Zeno Kuziela*, “*Der Deutsche Schweitpold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst* (1491)”, *Gutenberg-Jahrbuch* 1936, p. 76.

мецьких ремісників. Це був справжній німецький економічний "Drang nach Osten" — у висліді якого численні німецькі родини з Авгсбургу, Нюрнбергу та інших міст переселялися у Польщу на заздалегідь приготовані посади. Друкарі не були винятком. Це доволі вдало підкреслив перший історик польського й українського друкарства, мовляв: "Admodum etiam veri simile est, Germanorum opera primos in Poloniam typos advectos esse, ipsiusque typographiae incunabula puto illis accepta referenda... constant quoque inter omnes, Crcoviam, in qua domicilium suum habuerat, multitudineque civium copiosam, artificibusque mercatoribus affluentem, Germanorum pudam hospitium et sedem fuisse, puos Principes Regesque Poloniae, magnis privilegiis allectos, in hanc urbem deduxerant. In his Francos, Sycvos aliosq.; Germanos, imo etiam Scotos fuisse literis proditum legimus"¹²

Назагал Фіоль був доволі винахідливою людиною, професійним гафтярем і золотником (Perlenhaftir). В 1479-му р-Фіоль одержав громадянство Кракова. В 1489 році він винайшов спеціальну машину для полоскання срібла в копальнях за що одержав королівський привілей¹³) Це зв'язало його з «королем гірництва» Йоганом Турцо який дуже цікавився цим винаходом і взагалі стояв у близьких зв'язках із Фіолем.

Деякі автори висунули гіпотезу про перебування Фіоля, перед його приїздом до Кракова, в місті Люблині, в якому проживало чимало українців. На думку проф. І. Огієнка там він вивчив словянсько-українську мову¹⁵), що згодом придала ся йому при друкуванні словянських книг. Польські дослідники свого часу доказували, що Швайпольт Фіоль народив-

---

12) *Johannes Daniel Hoffman*, De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithvaniae cum observationibus rem literariam et typographicam utriusque gentis aliqua ex parte illustrantibus (*Dantisci*, 1740), p. 5.

13) *Jerzy Samuel Bandtkie*, Historia drukarni krakowskich . . . (*Kraków*, 1815), p. 146.

14) *Zofia Kozłowska-Budkowa*, "Fiol Szwaipolt" Polski słownik biograficzny (*Kraków*, 1939-1946), vol. V, p. 470; *Kuziela*, op. cit. p. 77.

J. Ptaśnik, Turzonowie w Polsce i ich stosunki z Fuggierami. Kartka z dziejów Krakowa w epoce humanizmu ("Przewodnik Naukowy i Literacki", R. XXXIII, Lwów, 1905).

15) *Іван Огієнко*, Історія українського друкарства, т. I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв. (Збірник Філологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» т. XIX-XXI, Львів, 1925), стор. 7-8.

ся в Люблині і що там проживав його батько Gregorius Fiol ¹⁶. Хоча прізвище Фіоля знаходиться у списках люблинських громадян під 1452-им роком, проте це не значить, що він народився у цьому місті. Ми припускаємо, що в Люблині, як і в інших менших містах, Фіоль лиш міг зупинитися на короткий час.

В тих самих роках, в яких Фіоль роздумував над своїм гірничим винаходом, він засновує першу словянську друкарню в Кракові й випускає свої кириличні книги. З датою 1491-го року в друкарні Фіоля вийшли дві книги «Осмогласник» і «Часословець». Інші його книги «Тріюдь постна» і «Тріюдь цвітна» появились без дати. До його видань також зараховують «Псалтирь Слѣдованную» на основі згадки в творі архієпископа Пітирима з 1921 -го року ¹⁷). Всі ці твори тематично пов'язані з релігією, що було характеристичне в тих часах. ¹⁸).

Перед дослідниками виринають два основні питання: в якому році заснував Фіоль свою друкарню в Кракові, а заразом, в якій хронологічній черзі він друкував свої видання? Всі дослідники знаходять спільний знаменник у твердженні, що Фіоль не мав фізичної спроможності надрукувати п'ять окремих книг по 600 аркушів в одному році. Як вдало замічує Ptasnik — семитомова Postylla кардинала Hugon-а яку Антоні Кобергер підготовляв до друку 1493 р., побачила денне світло аж у 1502-му році ¹⁹). Подібно мусіла матись справа із виданнями Фіоля, який не міг у 1491-му році видати п'ять книг. Друкування в його друкарні, на думку Птасьніка, повинно було початись найпізніше 1485-го року. Цю гіпотезу піддержали акад. М. Грушевський, П. Попов і З. Кузеля ²⁰).

16) A. Grabowski, Starożytności historyczne polskie (Kraków, 1840), vol. I, p. 450; Mich. Wiszniewski, Historia literatury polskiej (Kraków, 1841), III, p. 81. — Цитую за Головацьким, цит. пр. ст. 435.

17) Павло Попов, «Початки друкарства у словян», Бібліологічні Вісті (Київ, 1924), ч. 1-3, ст. 16. — Докладніше про літературу, що відноситься до Псалтиря гл. Гайнч, цит. пр., ст. 14-15.

18) Видання Фіоля докладно описані в праці: И. Каратаев, Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами, т. I. с 1491 по 1652 г. (Санктпетербург, 1883. «Сборник Отделения Русского Языка и Словестности Имп. Академии Наук», т. 34), ст. 1-14.

19) Ptasnik, op. cit., p. 16

20) М. Грушевський, Історія української літератури, Київ, 1927, т. I, ст. 129-130. — Попов, цит. пр., ст. 16. — Кузеля, op. cit., pp. 76-78.

Це припущення підтверджується іматрикуляцією Рудольфа Борсдорфа з Брунсвіку на краківському університеті в 1485 р. як "studiosus astronomiae", який вирізав для друків Фіоля кириличні букви та взагалі був його близьким співробітником ²¹). Проте саму організацію друкарні слід перенести на два роки раніш. З 1483 -го року зберігся документ, в якому зазначено, що Фіоль на спілку із Ганушем Яклем винаймив від міста стайні, закупив столи, ліжка та інші меблі для якоїсь значної роботи ²²). Це і був правдоподібно початок засновин першої словянської друкарні в Кракові.

Рівночасно З. Кузеля, на основі актів Гнезненської капітули (Des Gnesener Domkapitels) з 13 січня 1492-го року, доказав що друкарня Фіоля була в залежності від згадуваного німецького колоніста Johann-a Turso-на з Левочі (Levoce), який старався розповсюджувати його видання ²³). Ці всі джерельні документи обґрунтовують наш здогад, що **початок організації українського друкарства слід датувати ранніми 1480-ми роками.**

До тепер не розв'язане питання, на чие замовлення друкував Фіоль словянські книги, призначені для України. Спершу А. І. Соболевський в рецензії на книгу П. В. Владимирова про Франциска Скорину (Спб., 1888), (опублікований в Журн. Мин. Нар. Просв., ч. 259, отд. II (окт. 1888), ст. 321-332), висунув гіпотезу про середньо-болгарське або молдавське походження видань Фіоля, які мали бути замовлені якимсь молдавським господарем або боярином. На думку Владимирова, видання Фіоля різняться від молдавських, а правопис виразно

21) *Огієнко, цит. пр., ст. 8; Ptaśnik, Cracovia impressorum . . . Materjały źródłowe, p. 19: No. 48. 4 Februarii 1491. Rodolphus Borsdorff von Branczwick hot bekant vor sich und vor zeyne erbnemende, das her eynen rechten und redlichen vortrag undvoreynunge gestift unde stanthafftig gemacht habe mit dem forsichtigin Sweybolt Feyl, unserm mitburger, yn mose und weyse als hye nochfolgit: . . . (cf. Consularia Cracoviensia, 430, p. 286).*

22) *Ptaśnik, op. cit., p. 10: No. 23. 13 Decembris 1483. Hannus Jakel hot bekanth, das her Sweboldo Feyel dem hefter 6 gulden nw neste off Ostern czw holfte czw geben czw dem czinse, den Swebold von wegen der stalunge den herren czalen sal ane alle weder rere unnd ent schotczunge kij bey m buche; . . . (cf. Consularia Cracoviensia, 430, p. 3).*

23) *Kuziela, op. cit., p. 77: "... Ibidem ex parte honesti . . . Turzi civis Cracoviensis rogatum est, quatinus libros per eum impressos Ruthenicos et alios imprimendos sua Rma Ptas cum suis dnis admitteret ad publicandum, quie dnus Rmus Archiepus examinatis votis dnorum inhiibuit et persuasit, ne publicarentur nec imprimerentur decetero". (cf. Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia, vol. XIII, Cracoviae 1894, No. 2329); цитат проф. Кузеля тут наведений в формі згідно з*

вказує, що вони були призначені для «русскихъ людей» ²⁴⁾).

З висновками Володимирова можна назагал погодитись, за винятком замітки про призначення Фіолевих видань для росіян. Росіяни в тому часі не мали жадного безпосереднього відношення до тих друків, а в Великім Князівстві Литовськім та Польщі проживали українці, яких тоді переважно звали рутенами “Rutheni”. Головним чином правопис і мова видань Фіоля промовляють про їхнє українське походження, як також їхнє розповсюдження по Україні ²⁵⁾. Ще один доказ, який свідчить про українськість друків Фіоля, це є згадка в його працях про святих, які були відомі лиш на українських землях, напр.: Володимир Великий, Теодосій Печерський, Борис, Гліб і другі.

Це навіть визнали польські науковці, мовляв, видання Фіоля зраджують риси української мови, він мусів співпрацювати в друкарні з якимсь українцем ²⁶⁾. Птаський висунув гіпотезу про орден словянських Бенедиктинів, які на Клепажу коло Кракова мали свою церкву і Служби Божі правили на словянській мові. Вони мали б замовити в Фіоля словянські книги. До Кракова на двір королівський і університет приїжджало багато українських і литовських вельмож, які мали зв'язок із Бенедиктинами. “Panowie ci, — unji z Rzymem byli zwolennikami, od nich była wyszła myśl drukuwania cyrylicą ksiąg liturgicznych dla licznych cerkwi na Rusi polsko-litewskiej, przez te księgi spodziewali się też zapewne oddziaływać na duch moskiewską”. ²⁷⁾

Гіпотеза Птаського, зокрема перша її частина про орден словянських Бенедиктинів, доволі неправдоподібна. Цей осередок у Польщі під кінець XV-го століття не мав жодного помітнішого значення.

Намагання деяких російських учених ²⁸⁾ довести, що Фіоль

оригінальним текстом документу, напр.: *Rma* замість *reverendissima* в Куєлі, *Ptas* зам. *paternitas*, *dnis* зам. *dominis*.

²⁴⁾ П. В. Владимиров, *Начало славянского и русского книгопечатания в XV и XVI веках* (Чтения в Истор. Обществе Нестора Летописца, Киев 1894, кн. VIII). Додаток I: О краковских изданиях Фиоля 1491 г., ст. 24.

²⁵⁾ Golowatzkij, op. cit., pp. 440-441.

²⁶⁾ Kozłowska-Budkowa, op. cit., p. 471.

²⁷⁾ Ptański, op. cit., p. 15.

²⁸⁾ A. A. Sidorov, “Les anciens livres imprimés slaves en tant que documents de l’interaction culturelle”, *Journal of World History*, IV 4 (1958), Editions de La Baconnière, Neuchâtel-Suisse, pp. 126-154.

не був основником друкарства українського, лиш загально-слов'янського, не мають джерельного попертя.

Гіпотеза Й. Шуйського ²⁹⁾ (1835-1883) наче Фіоль друкував церковні книги на замовлення гуртка краківських гуманістів на чолі з Филипом Буонакорсім Каллімахом (1437-1496), який думав про з'єдинення східньої і західньої церков, не знаходить джерельного підтвердження. Це саме віноситься до натяку Гайнча ³⁰⁾ на Конрада Цельтіса (1459-1508), який перебував у Кракові під час друкування українських книг, а опісля бажав їх набути. До речі кореспонденція Цельтіса, яка переховується в Австрійській Народній Бібліотеці у Відні, дуже цікава. Цельтіс, відомий гуманіст, просив свого краківського приятеля Івана Зоммерфельда Старшого з Кракова присилати друковані кириличні книги Фіоля. Ідучи назустріч бажанню приятеля, Зоммерцельд відвідав Фіоля у 1498 р., однак Фіоль не мав уже на складі жадних книжок, мабуть, на приказ інквізиції, їх мусів знищити. В своєму листі Зоммерфельд писав Цельтісу таке:

"Sweypoldum tuo nomine bis adii; quae jussisti, ab eo precario exegi: Nullum apud se ruthenae literae librum habere affirmat. et scripsisse se tibi ajebat . . .". Замітка сучасника про «рутенські книги» визначно вказує для кого вони були призначені.

Доволі правдоподібно, що ці замовлення були зроблені українськими магнатами, але не тими, які хотіли лучитися з Римом, як пише Птасьнік, лише оборонцями православної віри. І. Франко і С. Єфремов ³¹⁾ пов'язують друкування книг Фіоля з князем Константином Івановичом Острозьким, великим оборонцем православної віри. Проте на це не має жадних джерельних підтверджень. П. Попов також припускає можливість зв'язків Фіоля з українською і литовською аристократією. Він зазначає, що Фіоля могло звести з магнате-рією його знання вишивати золотом і прикрашувати доро-гими жемчугами ³²⁾.

29) J. Szujski, *Odrodzenie i reformacja w Polsce. Pięć prelekcij publicznych, mia-nych r. 1880 k Krakowie (Kraków, 1891), pp. 59-60.*

³⁰⁾ *Heintsch, op. cit., pp. 29-30.*

31) Єфремов Сергій, *Історія українського письменства (2 т., Київ-Ляйп-ціг, 1919-1924), т. I. ст. 124.*

32) Попов, *цит. пр., ст. 18.*

Свого часу К. Estreicher і А. Brueckner зв'язували замовлення Фіоля із німецькими фірмами, а К. Моравські, проф. краківського університету, добачував впливи польського короля ³³). Зокрема це останнє припущення доволі дивне: католицькій Польщі в тому часі зовсім не залежало на друкуванні кириличних книг, які сприяли поширенню православної віри. В додатку пізніша боротьба польської інквізиції з Фіолем наглядно заперечує це необґрунтоване твердження.

Доволі правдоподібна гіпотеза проф. З. Кузеля, який пов'язує друкарство Фіоля із Львівським Братством (основане 1463), яке ставило собі за ціль поширювати українську культуру й боротися з впливами католицизму. Львівське братство було заінтересоване в друкарській штуці. Автор пише: "Aus ihren Kreisen und aus dem Kreis des Kleinadels ist sicher die Initiative zum Druck kirchenslavisch-zyrillischer Kirchenbuecher gekommen und durch Vermittlung der ukrainischen Studenten und Zoeglinge der Krakauer und Prager Universitaet an Fiol gelangt, der nur mit Hilfe dieser Mitarbeiter entsprechende Texte, Korrektoren und andere technische Hilfskraefte zur Verfuegung bekommen konnte" ³⁴).

Ми погоджуємося з Кузелею, що Фіоль за своїх помічників у друкуванні книг мав українських студентів, які навчалися у краківському університеті та які могли перевести друкарську коректу. Назагал я заступаю думку, що Фіоль друкував свої церковні книги на замовлення якихсь високих ієрархів української православної церкви. Звичайно, фінансування друку могло лежати в руках української аристократії, Львівського Братства та всіх тих, хто був заінтересований в обороні й поширенні православної віри.

Восені 1491 Фіоля заарештувала польська краківська інквізиція, а також закрила його друкарню. До того часу ми знаємо, що Фіолеві 1490 р. хтось викрав папір ³⁵); рівнож його співробітник Рудольф Борсдорф зобов'язався Фіолеві, без його дозволу, нікому не витинати чи виливати кириличних букв ³⁶). Це свідчить, що в тому часі вже було якесь інше за-

33) K. Morawski, Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków, 1900), II, p. 70.

34) Kuziela, op. cit. p. 78.

35) Ptaśnik, op. cit. p. 15.

36) Id., op. cit., "Materiały źródłowe", p. 19: "No. 48, 4 Februarii 1491..... das her keyne rewsisch schrift oder buchstabinn ymande unnd auch ym zeibst weder Sweybolts wost und willen machen, . . .".

мовлення на словянський шрифт.

Фіоля судив краківський кардинал Friedrich Jagiello за єретицькі думки супроти католицької церкви. Звичайно, основною причиною його арешту було друкування слов'янських книг, які саме в тому році зачали масово розходитись по слов'янських землях ³⁷⁾.

Думка Бандткого, що Фіоля посуджували за гуситську гезею, безосновна, як це вдало підкреслив у найновішій монографії К. Гайнч, який наводить у своїй праці різні гіпотези в зв'язку з причиною арешту друкаря ³⁸⁾.

Пригадаємо, що папа Innocentius VIII видав спеціальне зарядження (bullae) єпископам застосовувати гостру цензуру відносно друків. Фіоль впав жертвою саме цього розпорядку. За порукою і кавцією Йогана Турзона (1437-1508) і Йогана Тешнара (1491) та по складенні й підписанні Фіолем присяги перед судьями ³⁹⁾, його звільнили в березні 1492 р. ⁴⁰⁾, але заборонено йому друкування книг, а надруковані видання спалено.

Фіоль ще деякий час мешкав у Кракові, а згодом перенісся на Шлезьк до містечка Золотого Стоку й опісля до Левочі (Leutschau, Loecse, Levoca).

В 1900 р. появилвся з друку 20-ий том видавництва Codex diplomaticus Silesiae, в якому подано деякі інформації про пізнішу діяльність Фіоля, який в ранніх 1500-их роках проживав у шлезькому містечку Золотий Стік, де займався гірни-

---

37) G. S. Bandtkie, De primis Cracoviae in arte typographica incunabulis disertatio brevis . . . (Cracoviae, 1812), p. 7: " . . . certe hi libri in usum Ruthenorum in Polonia, quam Moschorum extra Poloniam erant impressi. . . ."

38) Heintsch, op. cit., pp. 9-II.

39) Ptaśnik, op. cit., No. 54: "21 Novembris 1491. Officii domini in causa contra Swayboldum impressorem librorum de Cracovia famosi domini: Iohannes Thurzi et Iohannes Theschnar, cives et consules Cracovienses, coram reverendissimo domino electo personaliter comparentes ambo manu coniuncto sub poena 1000 flor. hungar. fideiusserunt et caverunt, quod ipse Swayboldus in causa sua huiusmodi sibi mota coram eodem reverendissimo domino electo iuri parebit in omnibus". (cf. Acta episcopalia consistorii Cracoviensis 4, f. 80v); i ibid., p. 22, No. 56: "Ego Swayboldus, civis et inhabitator civitatis Cracoviensis, . . . iuro, quia omnem haeresiam contra fidem catholicam insurgentem detestor, quod in omnibus articulis fidei sentio et teneo id, quod s. Mater Ecclesia universalis et Romana tenet, sentit et docet". . . .

40) Ibid., Qui audito huiusmodi iuramento ipsum Swayboldum ab instantia officii eismudem absolverunt et liberum demiserunt. . . . Actum Cracoviae die Jovis, mensis Martii in curia episcopali, anno Domini 1491". (cf. Acta episcopalia consistorii Cracoviensis 4, f. 89).

цтвом ⁴¹⁾). До Левочі Фіоль прибув десь в 1510-11 році й там продовжував займатися гірництвом і торгівлею. Деякі дослідники намагаються доказати, що Фіоль продовжував друкарську діяльність на Словаччині. Це зокрема слідно в праці словацького ученого Івана Мішіаніка ⁴²⁾), який одначе стверджує брак документальних даних. Як відомо, міський архів Левочі згорів 1550 р. — там мабуть і пропало багато документів зв'язаних з діяльністю Фіоля в цьому словацькому місті.

Проф. І. Петров також припускає, що Фіоль переніс свою друкарню з Кракова до Грушівського монастиря біля Сиготу (Sziget). в Мармарошину, й там даліше продовжував друкувати книги ⁴³⁾. Ця гіпотеза немає жодного документального підтвердження. Фіоль ще кількома наворотами їздив до Кракова і помер там у 1525 році ⁴⁴⁾). Так закінчив своє мандрівниче й доволі бурхливе життя перший друкар українських книжок.

---

⁴¹⁾ З документів виходить, що Фіоль займав у Золотому Стоку досить важливу посаду "*berghofmeister uf dem Reichenstein*". Vide: *Codex diplomaticus Silesiae* (Breslau, 1900), vol. XX, p. 143.

⁴³⁾ І. Петров, «Чи міг бути друкар С. Фіоль в Грушеві і ту печатати книги?» Подкарпатська Русь (Ужгород, 1924), т. I. ст. 93 і н.

⁴²⁾ J. Mišianik, *Dejiny levo-ískeho knižtlačiarstva* (Trnava, 1945), pp. 17-18.

⁴⁴⁾ *Ptašník*, op. cit., p. III, No. 267, на підставі актів лавничих книг м. Кракова — *Scabinalia Cracoviensia*, 10, p. 634 — подає завіщання Фіоля від 7-го травня 1525.

III

З усіх п'ятьох видань Фіоля лиш **Осмогласник** або **Октоїх** і **Часословець** датовані 1491-им роком і заосмотрені знаком друкаря. За давною традицією приймалося, що Октоїх був першим виданням Фіоля ⁴⁵⁾. Тепер у світлі знайдених джерельних матеріалів виходить, що перше Фіоль видав книжки непозначені датою, а останніми друками були Октоїх і Часословець з 1491-го року. Цей здогад підтверджує факт, що в Чехії, Німеччині в цей час друкувалося багато анонімних видань без зазначення року. Докладне описання друків Фіоля знаходимо в праці Каратаєва «Описание славяно-русских книг . . . » (1883).

Октоїх або **Осмогласник** складається з 169 нумерованих фоліоаркушів (337 сторін @ 25 рядків), що разом становить 21 спеціально пагінованих зшитків ⁴⁶⁾.

Часословець складається з 767 нумерованих сторін а 19 рядків, які творять 48 зошитів ⁴⁷⁾.

Обидва інкунабули друковані чорною і червоною фарбами. Видання доволі вбогі на орнаментику. Букви являють собою наслідування південно-болгарського полустава і, як зазначає митрополит Іларіон, дуже подібні до рукописного письма, що було питоме в початках типографічного мистецтва ⁴⁸⁾. Попов пише, що з друкарського боку видання Фіоля мають деякі недотягнення: краї рядків часто не рівні і деякі букви криві. Шрифт читкий, але занадто зсунутий ⁴⁹⁾. Всіх разом нараховано 230 різних букв.

---

⁴⁵⁾ Kuziela, op. cit., p. 18.

⁴⁶⁾ Каратаєв, цит. пр., ст. 1-4.

⁴⁷⁾ Каратаєв, там же, ст. 4-6.

⁴⁸⁾ Митрополит Іларіон, «Перводрукований Львівський Апостол 1574 р.», УВАН, Нью Йорк, Науковий Збірник, II (Нью Йорк 1953) ст. 19.

⁴⁹⁾ Попов цит. пр. ст. 18.

Дві дальше книги: **Триодь цвѣтная** і **Триодь постная** — друковані цією самою технікою, що перші. Разом складаються з 32 зшитків ⁵⁰⁾. **Псалтирь** не заховався до наших часів. Усі ці видання були розповсюджені по церквах і монастирях України. Про їхню читабельність знаходимо згадку в «Палінодії ...» З. Копистенського (+1627) ⁵¹⁾, мовляв: «...Книги або вѣмъ “*Triodia*”, зъ Грецкого языка названіи, въ Краковѣ друковано. А находятся тѣи книги въ многихъ при церквахъ и въ монастырохъ въ земли Львовской, и въ монастыру Дорогобузскомъ, и въ Городку, монастыра Печерского маестности, и на Подляшу въ земли Бѣлской, въ Боткахъ, «**Постная**» и «**Цвѣтная**», на Волиню, и индѣ по рознихъ мѣстахъ. Есть и другая церковная книга, которая ся называетъ зъ-Греца «**Октоихъ**» або «**Охтай**», Краковского друку, которая находится въ Смѣдинѣ подъ Турійскомъ на Волиню, въ Каменцу Литовскомъ при церкви св. Симеона, и индѣ. Есть и третья книга, которую зъ Грецкого языка называемо «Городогіонъ», а по Словенску «Часословъ», въ Краковѣ друкована року 1491, черезъ нѣякогось Швайполта Фіоля, ... Тая книга находится въ монастыру Печерскомъ Кіевскомъ, въ церявѣ Любелской, и ве Львовѣ у Чесного Креста на Личаковѣ передмѣстью иалицкомъ, въ Великомъ Берестю въ Литвѣ, гдѣ соборъ великій был року 1596 и индѣ ...»

Проф. З. Кузеля, простудіювавши докладно текст Фіолевих друків, приходить до висновку, що “*Alle Texte der Fiolischen Drucke sind ostslavischer Provenienz und weisen deutlich Spuren der damaligen ukrainischen literarischen Sprache, ja sogar auffallende Merkmale der ukrainischen Volkssprache auf*” ⁵²⁾

Перед другою світовою війною зберігався один неушкоджений примірник Октоїха в Бреславській бібліотеці (Шлемьк) при церкві св. Єлисавети. Інші два примірники в Москві

⁵⁰⁾ Каратаев, там же, ст. 10-11.

⁵¹⁾ Палинодия или Книга Оборони кафолической святой апостольской Востходней Церкви и святых патриархов, и о Грекох, и о Россох Христианех. В ласце Божой, за благословением старших, през Архимандрита Захарію Копистенского написана и з ревизією учителей выдана а под розсудок поддана святых Всходных патриархов. Року от Рождества Бога Слова Иисуса Христа, 1621-го, месеца ноембрия 26. Памятники полемической литературы в Западной Руси, Книга I, Петербург 1878, Русская Историческая Библиотека издаваемая Археографическою Коммиссією, г. IV.

⁵²⁾ Kuziela, op. cit., p. 81.

і Петрограді досить пошкоджені ⁵³⁾).

Часословець знаходився в Києві, в б-ці Михайлівського монастиря під каталог. ч. 311 ⁵⁴⁾). Тріодъ постна була захована частинно в музею Києво-Печерської Лаври ⁵⁵⁾), а Тріодъ цвітний в Нью Йоркській Публичній Бібліотеці і в Краківському Народнім Музею. Інші видання були знищені воєнними хуртовинами.

Як бачимо, початок українського друкарства зв'язаний з польським містом Краковом і німецьким друкарем Швайпольтом Фіолем. Можливо, що сьогодні це є доволі дивно і незрозуміло. Проте в XV-му столітті в Європі національне друкарство не було обмежене територією даного народу. Наприклад у Венеції, Франції і Німеччині друковалося дуже багато слов'янських книжок. В загальному слід відзначити велику роль друкарів німецьких у розвитку друкарства в Європі. За їхньою допомогою, у відносно короткому часі після появи біблії Гутенберга, слов'яни могли розвинути своє власне друкарське мистецтво.

---

⁵³⁾ Ibidem, p. 80.

⁵⁴⁾ Павло Попов, «Слов'янські інкунабули Київських бібліотек», *Бібліологічні Вісти*, Ч. 1-3 (Київ, 1924), ст. 153.

⁵⁵⁾ Там же, ст. 152.

Другий розділ

РОЗВИТОК БІЛОРУСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА В XVI-му СТОЛІТТІ

В першій половині XVI-го століття українські й білоруські землі входили в склад Литовського Великого Князівства. Українців і білорусів лучили впродовж довгих віків дуже тісні політичні й культурні зв'язки. В цьому часі створено багато культурних пам'яток спільними силами обидвох народів. Спільність українсько-білоруської культури скріплювалася ще вживанням одної літературної мови т. зв. «руської» — тобто старослав'янської збагаченої народними українськими й білоруськими елементами. Ці зв'язки білорусинів і українців сильно оживилися по Люблинській Унії 1569-го року, коли то Польща й Литва об'єдналися в одну державу та творили неподільну цілість. У боротьбі з наступаючим католицизмом посилювалися культурні, політичні й економічні зв'язки українців з білорусинами. Треба підкреслити, що наступ Польщі на православну культуру українців і білорусинів був дуже сильний, а тому боротьба з окатоличенням і польонізацією українців була надто важка. Ця боротьба велася перш за все в культурній, релігійній і політичній площинах. Постепенне окатоличування і ренегатство провідної української верстви — було важким ударом по національних аспіраціях українців. І саме в цьому переломовому моменті народу — велику роль відіграло білорусько-українське друкарство. Годиться зазначити, що в друкарській штуці ці два народи теж мали спільний інтерес. Дуже часто українці послуговувалися білоруськими друкарнями. Деякі друкарні містилися в мішаній полосі з українським і білоруським населенням. Рівно ж слід підкреслити зв'язок білоруських і українських шкіл і церков-

них братств, що між собою тісно співпрацювали та разом сприяли розповсюдженню українських книг.

Після перервання видавничої діяльності Фіоля в 1491-му році, аж до першої чверти XVI-го століття українське друкарство припинилося. Проте ця перерва не була довга. Завдяки білорусові Франціскові Скорині кириличне друкарство відродилося. Його друкарська діяльність настільки важлива в розвитку друкарства в Східній Європі, що ми рішили його життю присвятити окрему увагу.

ФРАНЦИСК СКОРИНА

Франціск Скорина (приблизно 1490 р.) походив із білоруського міста Полоцька, студіював у Краківським і Падуанським університетах теологію і медицину ¹⁾. В 1512-му році Скорина одержав у Падуанському університеті науковий ступінь доктора в ділянці *eximiarum artium*. Хоч по професії лікар, він більш за все присвятився друкарському мистецтву, а головною життєвою ціллю Скорини було видання Біблії та її переклад із старослов'янської мови на живу народню мову. Свою друкарську діяльність започаткував він у Празі, де в 1517-му році появилася його перша друкована книга **«Псалтирь»** на 142-х листках друку ²⁾. Як догадується М. Грушевський, до друкування псалтиря Скорина мусів приступити не пізніше 1515-го року ³⁾. Цей псалтир був призначений для шкільних потреб і був друкований в церковно-слов'янській мові з деякими поясненнями в живій народній мові. В роках 1517-1419 Скорина зачав видавати окремі біблійні книги: **«Йов»**, **«Притчі»**, **«Премудрість Сираха»**, **«Екклезіаст»**, **«Пісня Пісень»**, **«Премудрість Соломона»**, **«Царства»** (4 кн.), **«Ісус Навин»**, **«Юдита»**, **«Судді»**, **«Мойсееві Книги»** (5 кн.), **«Рут»**, **«Естирь»**, **«Плач Єремії»**, **«Пророчества Даниїла»** — всіх разом 22 окремі випуски ⁴⁾. Тут годиться зазначити, що дру-

¹⁾ Обширну монографію про Ф. Скорину написав П. В. Владимиров п. н. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык, «Пам. Древней Письм.», ХС (Санктпетербург, 1888).

²⁾ Каратаев, цит. пр., ст. 43, Ч. 14.

³⁾ М. Грушевський, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці (2-го вид.; Дніпросоюз, 1919), ст. 50.

⁴⁾ Усі ці книги описав Каратаев у цит. пр. на ст.-х 28-42.

карство Скорини підтримував фінансово Богдан Оньков, мішанин із Вільни ⁵⁾).

В 1525-му році Скорина перевіз свої друкарські машини з Праги до Вільни, де заложив друкарню у домі «найстаршого бурмистра», Якуба Бабича ⁶⁾). В Віленській друкарні Скорина видав «**Апостола**», 1525-го року та «**Малую подорожню книжицу**» (молитвенник), що появилася без дати ⁷⁾). В 1526-му році, з уваги на родинні справи, Скорина перервав свою друкарську діяльність.

Під технічним оглядом видання Скорини стояли на високому поземі. Черенки до друку виготовили німецькі майстри. Огієнко зазначає, що Скорина був під впливом західньо-європейської друкарської штуки. Його книги прикрашені значною кількістю мистецьких дереворитів ⁸⁾).

Дослідник граверського мистецтва, В. Січинський, твердить, що в XVI-му столітті на мистецьке оформлення книги „gewann die Nuernberger Stroemung deminierende Bedeuung im Osten Europas, in erster Linie bei dem entstehen der ukrainischen Holzgravuren“ ⁹⁾). Павло Попов добачує у виданнях Скорини спорідненість із зразками чеськими та німецькими, зокрема авгсбурзькими та нюрнберзькими. Вимовний вплив на нього мала ілюстрована німецька хроніка Шеделя (Schedel'sche Weltchronik). видана в 1493-му році. Ілюстрації Скорина копіював із Венеційської латинської Біблії з 1498-го року та з Чеської Біблії з 1506-го року ¹⁰⁾).

Назагал, видання Скорини під мистецьким оглядом не уступали сучасним виданням західньої Європи. Друки Скорини відіграли велику роль у розвитку українського друкарства. Вони були шию розповсюджені та скрізь викликали наслідування. В 1530- році в Вільні з великим пожегом пішла половина міста; ця пожежа, мабуть, знищила друкарню Скорини.

---

⁵⁾ Владимиров, цит. пр., ст. 17.

⁶⁾ Грушевський, цит. пр., ст. 51.

⁷⁾ Ці книги описав Каратаев, цит. пр., ст. 56-59.

⁸⁾ І. Огієнко, Історія українського друкарства (Львів, 1925), ст. 16.

⁹⁾ V. Sicyns'kii, „Die Anfänge der ukrainischen Gravirkunst im XV und XVI. Jahrhundert“, Gutenberg Jahrbuch, 1940, p. 238.

¹⁰⁾ Попов, «Початки друкарства ...», ст. 23.

ни ¹¹⁾), зваживши, що про його діяльність у 1530-х роках не маємо певних документарних вісток.

Також у відомому королівському декреті з 1532 року згадується, що маєток Скорини вже більше не підлягає конфіскації королівських урядників. З того виходить, що Скорина перед 1532-м роком був скаржений і позбавлений майна. Це, мабуть, була безпосередня причина занепаду його друкарського ремесла.

НЕСВІЗЬКА ДРУКАРНЯ

Безпосередній вплив друків Скорини позначився на виданнях несвізької друкарні в 1560-х роках. В містечку Несвіж над Німаном, у маєтку князя Радзівіла, заснувалася нова друкарня Симеона Будного (+біля 1595), відомого кальвініста ¹²⁾, потім унітариста, а троха згодом представника аріянства, т. зв. юдаїстичного напрямку ¹³⁾. Друкарську діяльність Будного зв'язують безпосередньо із поширенням протестантизму на українських і білоруських землях. Треба згадати, що історія протестантського руху на українських і білоруських землях має доволі обширну наукову літературу ¹⁴⁾. Проф. М. Грушевський доводив, що протестантські секти мали незначний вплив на Україні та мало прихильників. Проте, як вдало зазначив Д. Дорошенко, вже сам зладжений Грушевським список протестантських громад на українських землях у другій половині XVI-го й першій половині XVII-го ст. вказує на протилежне. Таких протестантських громад існувало біля 110

---

¹¹⁾ У Вільні друкарство відновилося аж у році 1575, при допомозі втікача з московських земель, Петра Мстиславця. Згодом цю друкарню перебрали брати Мамоничі, купивши ще Львівську друкарню. Крім того існувала друкарня братська «Свято Духівська» та монастирська «Свято Троїцька». В цих білоруських друкарнях друковалося багато українських книг. В 1610-му році появилася відомий твір українського вченого Мелетія Смотрицького, *Тренос*, так затитулований від заголовка першого розділу цієї книги, «Плач православної церкви», який був звернений проти католиків. Ця обставина стала головною причиною до конфіскації друкарні та до спалення видрукованих примірників книжки.

¹²⁾ Огієнко, цит. пр., ст. 24-25.

¹³⁾ Грушевський, *Історія України-Руси* (1955), т. VI, ст. 431.

¹⁴⁾ Зокрема слід відзначити працю Ореста Левицького, *Соцініанство в Польщі и Западной Руси*, 1882; Грушевський, в *Історії України-Руси* присвятив реформаційним течіям в Україні окреме місце — т. VI, ст. 420-435; також в *Історії української літератури*, Грушевського дискутується проблематику протестантизму в Україні в XVI-му столітті.

і вони були патроновані зокрема вищими клясами — панамі та шляхтою. Відомо, що в Україні проявила себе секта, т. зв. «зжидовілих», ще в другій половині XV-го століття. З реформаційних течій слід згадати аріянську секту, рівнож відому під назвою антитринітарської або соціянської ¹⁵⁾). Звичайно ці рухи мали незначний вплив на структуру суспільно-громадського й культурного життя в Україні, хоча не могли здобути собі належного впливу, з уваги на українську православну церкву та православну віру, що в тих часах ототожнювалася в широких кругах громадянства з народністю. Проте теза Грушевського, що в переході на аріянство чи протестантство деяких українських панів слід добачувати «один з проявів піддання української суспільности, українських панів новій польській культурі . . . а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности» ¹⁶⁾), вимагає основної перевірки. Відомо загально, що вжиток народньої мови в св. Письмі зв'язаний безпосередньо з протестантизмом, а це вже являється великим поступом у культурно-національнім розвитку. Цих 110 громад нововірців внесли певний вклад у скарбницю української культури. Відомо, що в Киселині на західній Волині навіть протягом певного часу існувала аріянська академія. Нові погляди на життя, нова інтерпретація християнства та полеміка стали тим стимулом, що мав значний вплив на українське національне відродження, а зокрема на ведення активної боротьби з наступаючим католицизмом. Симеон Будний перший наважився ширити протестантські ідеї староукраїнською живою мовою.

Несвізьку друкарню зложив Матвій Кавечинський, місцевий староста, примістивши її в тамошньому замку ¹⁷⁾). Помічником у друкарському ділі став пастор-кальвініст, Лаврентій Кришковський. В 1562-му році видруковано **Катихизисъ** на 256 друкованих сторонах — перше видання несвізької друкарні ¹⁸⁾). В цьому самому році видав Будний **«О оправданіи грѣшного челоувѣка предъ Богомъ»** ¹⁹⁾), присвятивши це ви-

¹⁵⁾ Назва походить від імені її основника Фавста Социни.

¹⁶⁾ Грушевський, цит. пр., VI, ст. 422.

¹⁷⁾ Stanisław Kot, "Szymon Budny", Polski słownik biograficzny (Kraków, 1937), III, 96-99.

¹⁸⁾ Каратаев цит. пр., ст. 136-140, Ч. 58.

¹⁹⁾ Там же. ст. 140-141, Ч. 59.

дання Остафію Воловичу — білоруському магнатові, який матеріально причинився до появи книжки.

Черенки несвізьких друків дуже подібні до черенок Скорини. Огієнко припускає, що частина друкарні Скорини якось дісталася до Несвіжа ²⁰). Книжки Будного являються першою спробою поширити ідеї протестантизму на живій білоруській і українській мовах. Взагалі протестантам у великій мірі завдячуємо переклад релігійних книг на живу мову.

ВАСИЛЬ ТЯПИНСЬКИЙ

В XVI-му і XVII-му століттях зустрічаємо явище т. зв. мандрівних друкарень, які займають доволі значне місце в розвитку друкарської штуки. Завдяки їм друк швидко поширювався і охоплював чимраз нові простори. Саме одним з видатних мандрівних друкарів був білорус, Василь Тяпинський. Він видрукував біля 1570-го року «Євангеліє» ²¹). На думку багатьох дослідників, друкарня Тяпинського була продовженням друкарні Будного. Євангеліє Тяпинського, на думку Січинського, "ist ein Werk, dass in der Ukraine waehrend der Zeit des groessten protestantischen Einflusses erschien; es zeichnet sich dadurch aus, dass sein kirchenslawischer (altbulgarischer) Text parallel-laufend vom ukrainischen Text begleitet wird oder, entsprechend der Ansicht mancher Forscher, von ukrainisch-weissrussischem Text" ²²).

Євангелію Тяпинського ми зачисляємо до українсько-білоруських друків у народній мові. До речі слід згадати, що про життя і друкарську діяльність В. Тяпинського не маємо багато джерельних документів ²³). Архимандрит Леонід догадувався, що Тяпинський був спершу друкарем незвізької друкарні, а згодом по смерті його опікуна, князя Радзівіла Чорного в 1565-му році мусів покинути Несвіж і подався в мандри ²⁴). Тут треба згадати, що наслідник старого князя був

²⁰) Огієнко, *цит. пр.*, ст. 24.

²¹) Каратаєв, *цит. пр.*, ст. 148-149, Ч. 64.

²²) *Sichyn's'kyi*, *op. cit.*, p. 241.

²³) З важливіших праць слід згадати: Митрофан Довнар-Запольський, «В. Н. Тяпинский, переводчик евангелія на Бѣлорусское нарѣчіе» (*Извѣстія стд. рус. языка*, 1899); Орест Левицький, «Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову» (*Записки Наукового Т-ва в Києві*, т. XII /1914/).

²⁴) Леонид, *Арх. Евангелие, напечатанное в Москве в 1564-1568, СПб. изд. об-ва любит. древн. письменности*, 1883.

католиком, а тому негативно ставився до пропагування протестантизму. Звичайно, ця теза архимандрита не має документального підтвердження.

В передмові до Євангелії Тяпинський з болем серця згадує про занедбання рідної мови та освіти між земляками. Він звертається до українських магнатів, духовенства і всіх прочих громадян з горячою просьбою допомогти розвитку освіти. Це звернення Тяпинського до православного духовництва свідчить про його несектанську тенденційність і релігійну толерантність — тому не знати, чи він був активним членом протестантської церкви, як це твердить В. Січинський.

В Євангелії Тяпинського немає образів-дереворізьб, лиш початкові букви виведені різьбою в дереві. Ці прикраси, на думку Січинського, вказують на вплив ренесансового італійського друку, який був питомий в першій половині XVI-го століття ²⁵⁾.

Несвізька друкарня Будного та мандрівна друкарня Тяпинського своїми виданнями здобули широке признание в слов'янських краях. Вони являються пам'ятками реформаційного руху XVI-го століття в Україні і на Білорусі

---

25) *Sičyns'kyi*, op. cit., p. 241.

ДРУКАРНЯ В ЗАБЛУДОВІ

Першою українською книгою, друкованою в Україні, треба уважати видання Заблудівської друкарні з 1569-го року ²⁵). Друкарями були два втікачі з московських земель, Іван Федоров і Петро Мстиславець, про яких докладніше згадаємо в наступному розділі. Федоров і Мстиславець прибули в 1566-му році до Вільни, де їх прийняв гетьман Григорій Ходкевич плянуючи заложити друкарню в родинним місті Заблудові на Городенщині. Належить відмітити, що це були часи Люблинської Унії, а Ходкевич та другі українські і литовські пани стояли в активній опозиції до цього далекойдучого політичного акту. Саме тому заснування нової друкарні в 1567-8 роках набирає великого значення не лише в культурно-освітній і релігійній площинах — але й в політичній. Гетьман Ходкевич гостинно прийняв двох утікачів, про що згадує у своїх записках Федоров, мовляв: «Въ то же время съ тщанніем оумоли государя волеможный панъ Григорей Слександровичъ Ходкевича, панъ виленскій, гетманъ найвишшій, великого князства литовскаго, староста Городеньскій и Могилевскій, прія насъ любезно въ своєї благоутѣшнѣй любви, и оупокоеваше насъ немало время, и всякими потребами телесными оудовляше насъ» ²⁶).

В часі від 3-го липня 1568 до 17-го березня 1569 року Федорович і Мстиславець друкували «книгу зовомуу **Євангеліє**

---

²⁵) *Свого часу велася оживлена дискусія про національне обличчя Заблудова, а вслід за цим над питанням приналежності друків заблудівської друкарні. Заблудів знаходився на українсько-білоруському пограниччі. В місті проживали українці й білоруси, а тому друковані пам'ятки, на нашу думку, можуть належати обидвом націям. Ще треба підкреслити, що українці чисельно переважали білорусів.*

²⁶) *Кольофон Львівського Апостола з 1574-го року. Цитую за Огієнком (Митрополит Іларіон), «Перводрукований Львівський Апостол 1574 р.», Науковий Збірник II, УВАН (Нью-Йорк, 1953), ст. 26.* ..

Учителное» ²⁷⁾). Книжка ін фоліо, на 8 непагін. + 399 пагін. листи; зшиткової пагінації нема. Висота складу сторінки — 28 рядків. На звороті першого листа вміщено герб Ходкевича, над ним латинські букви: G.A.C. ²⁸⁾, під гербом напис киноварем: «Григорей Александровичъ Ходкевича. пан виленский гетман найвышший. великаго князства литовскаго староста городеньский и могилевский». При друку вжито киновару в ініціалах і заголовках. Текст розділений на 77 розділів.

С. Маслов здогадується, що І. Федоров і П. Мстиславець мали змогу вивезти з Москви деяке друкарське приладдя, зокрема матриці або пунсони й орнаментові дереворити — тому заблудівські видання з друкарського боку мають багато спільного із московськими виданнями ²⁹⁾). Вивезене друкарське приладдя уможливило в короткому часі приступити до друкування наступних книг.

Другим виданням накладом Ходкевича був **«Псалтирь съ Часословцем»**, останній заблудівський друк самого Федорова, бо Мстиславець у цей час вже був переїхав до Вільни, де, за допомогою багатих віленських міщан, заложив нову друкарню. Псалтиря друковано з 26-го вересня 1569 р. по 23-го березня 1570 року. Книжка розміром у четверту частину листа. Початкові перші листки 13 — непагіновані, наступні мають подвійну нумерацію: 220 і 60 листів, числа позначені кирилівськими буквами долі зправа. Висота складу сторінки — 17 рядків. Шрифт (черенки) Псалтиря 1570 р. той самий, що в учительній Євангелії 1569 р. Книжка прикрашена ініціалами, краще викінченими, і червоними заголовками. Каратаєв подає опис примірника без перших двох листків ³⁰⁾). Один примірник Псалтиря зберігався у бібліотеці Національного Музею ім. Шептицького у Львові.

В передмові до Псалтиря з Часословцем 1570 р. Ходкевич заповідав продовжувати видавничу діяльність, однак свої обіцянки старий гетьман не дотримав і за короткий час перестав цікавитися своєю друкарнею. Про це м. і. згадує Фе-

²⁷⁾ Каратаєв, *цит. пр.*, Ч. 75.

²⁸⁾ Григорій Александрович Ходкевич.

²⁹⁾ Сергій Маслов, «Друкарство на Україні в XVI-XVII ст.», *Бібліологічні Вісті* (Київ, 1924), ч. 1-3, ст.32.

³⁰⁾ Каратаєв, *цит. пр.*, Ч. 77 подає: 11 + 120 + 160 листів, а має бути: 13 + 120 + 60.

дорович у своїй післямові Львівського Апостола 1574 р., мовляв: «А коли він (тобто Ходкевич, Л. В.) прийшов у глибоку старість і почала голова його боліти, звелів нам припинити цю працю і занехати мистецтво наших рук і на селі хліборобством життя цього світу продовжати ³¹⁾».

Звичайно, самою старістю Ходкевича не можна пояснити його загадочної відмови піддержувати друкарську штуку. Дуже можливо, що тут грали роль політичний і економічний фактори. На увазі маємо акт Люблинської Унії з 1569-го року, проти якої Ходкевич активно виступав і навіть бажав організувати повстання. Друга справа — це фінансове вичерпання. Федоров не залишився у Заблудові працювати на ріллі, лиш подався до Львова, тодішнього культурного й політичного центру в Західній Україні. Так закінчила своє існування перша друкарня на українських землях.

Білорусько-українське друкарство в першій половині XVI-го століття слід розглядати як переходовий період у розвитку українського друкарства. На ньому лежала «печать духа» Скорини та його вплив виразно позначився на виданнях Будного і Тяпинського. Треба замітити, що в цьому часі зустрічаємося із явищем мандрівних друкарень у Західній і Східній Європі. Завдяки цим переїзно-рухомим друкарням — типографічне мистецтво мало змогу охопити відносно широкі простори, численні краї, а друковані книги натомість здобували широкий ринок збуту.

Видавництво книг у Заблудові започаткувало новий період в історії українського друкарства на наших етнографічних землях. Спільний інтерес білоруського й українського народів у друкарській штуці рівночасно проявився і в політичній та культурній площинах — в XVI-му а згодом і в XVII-му століттях, в яких українці та білоруси ставили опір насильній польонізації і латинізації нашого життя.

---

³¹⁾ Митрополит Іларіон, *цит. пр.*, ст. 26.

Третій розділ

ДРУКАРСТВО В ГАЛИЧИНІ

Перша друкарня в столиці Західньої України — Львові — була основана московським друкарем-емігрантом Іваном Федоровим на початку 1573-го року. Ця друкарня відіграла виїмкову роль в культурному житті України, зокрема в розвитку українського друкарства. Більшість дослідників початків слов'янської типографії вважає Федорова основником українського друкарства. Такий погляд відповідає лише тоді правді, якщо до уваги брати заложення першої **сталої**, а не мандрівної друкарні на українських етнографічних землях. Львів у другій половині XVI-го століття являвся важливим вузлом політичного, економічного і культурного життя України, а його друкарство безпосередньо впливало на посилення боротьби із наступаючо польонізацією і на скріплення народньої свідомости.

ІВАН ФЕДОРОВ — ОСНОВНИК ДРУКАРСТВА У ЛЬВОВІ

Іван Федоров і Петро Мстиславець були основниками московського друкарства, якого початок відноситься до 1564-го року, коли то появилвся друком Московський Апостол. Щоправда російські дослідники намагаються перенести початки російського друкарства на раніші роки ¹⁾. Проте ця гіпотеза ще не є справджена жадними серйознішими документами. Іван Федоров був діяконом церкви Миколи Гостун-

¹⁾ А. Зернова, *Начало книгопечатания в Москве и на Украине*, Москва, 1947. — М. Н. Тихомиров, «Начало книгопечатания в России», в книі *У истоков русского книгопечатания. К трехсотсемидесятипятилетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958*. Москва: Академия Наук СССР, 1959. стор. 15.

ського на Кремлі, а Петро Мстиславець професійним друкарем. Основним матеріалом до біографії Федорова являється його власне оповідання про друкарську діяльність, поміщене в післяслові до Львівського Апостола ²⁾). З післямови довідуємося, що Федоров мусів утікати з Москви через «многих начальників, и священноначальників, и оучителей, которые на нас, зависти ради, многия ереси оумышляли, хотячи благое въ зло превратити, и Божіе дѣло вконець погубити, яко же обычай есть злонравных, и ненаоученых, и неискусных в разумѣ чловѣк, . . .

Як відомо, мешканці Москви в цьому часі включно з духовенством і боярством жили на доволі низькому культурному рівні — в друкарстві вони вбачали «злого духа», а тому ворожо віднеслися до праці Федорова і Мстиславця. Донеслися деякі історичні твори, в яких виразно зазначено, що друкарня Федорова була спалена московською юрбою, підбуреною духовенством. На увазі маємо цінні записки Giles-a Fletcher-a ³⁾), спеціального амбасадора королеви Єлисавети до Москви в роках 1588-89. Твір Флетчера виразно вказує на тодішні відносини в Московщині ⁴⁾), мовляв: "As themselves are voyde of all man(n)er of learning, so are they warie to keepe out all meanes that might bring any in: a^d fearing to have their ignorance, and ungodlinesse discovered. To that purpose they have perswaded the Emperours, that it would breed innovation, and so danger to their state, to have anie noveltie of learning come within the Realme. Wherein they say hut trueth, for that a man of spirit and understanding, helped by learning and liberal education, can hardly endure tyrannicall gouernment. Some yeres past in the other Emperors time, there came a Presse and Letters out of Polonia (*italics*), to the citie of Mosco (*italics*), where a printing house was set up, with great liking & allowance of the Emperour himselfe. But non long after, the house was set on fire in the night time, and the presse

²⁾ Повний текст Федорова післямови видрукований у Каратаєва, цит. пр., ст. 182-186 і в Митр. Іларіона, цит. пр., ст. 25-28.

³⁾ Giles Fletcher, Of the Russe Common Wealth, or Maner of Gouvernement by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moscouia) with the manners, and fashions of the people of that Countrey (*London, 1591*), p. 85.

⁴⁾ Між іншим слід амітити, що московський уряд намагався вплинути на міністра William-a Cecil-a (1520-1598), щоб він заборонив в Англії розпродаж праці Флетчера і щоб її увесь наклад спалено. Припускаємо, що ц й сталося, бо увесь перший наклад праці Флетчера зник так, що лиш осталися два примірники, які зберігаються один у відділі раритетів *New York Public Library*, а другий в Лондонськiм *British Museum*.

and the letters quite burnt up, as was thought by the procurement of the Clergy men”⁵. Вороже наставлення москвитян до друкарства — приневолило Федорова і Мстиславця рятуватися утечею.

Російські учені намагаються доказати, що москвини не спалили друкарні, як також, що Федоров зовсім не утікав на Україну — лиш свобідно виїхав з Москви за дозволом царя. М. Тихомиров виразно пише, що «переезд в Литовское великое княжество, по нашему мнению, был совершен с согласия царя»⁶). Щоб якось логічно пояснити свою тезу, він пише, що причиною переїзду Федорова в Україну може бути смерть його дружини. Федоров, на його думку, не міг вивести з Москви «тайно» без царського дозволу друкарське знаряддя. В дальшому автор посилається на полемічний памфлет, анонімного автора, «Ответ» (“Respons”) з 1754-го року, в якому згадується, що гетьман Григорій Александрович Ходкевич просив царя Івана IV, щоб той переслав йому в Польщу «друкарню и друкаря»⁷).

На нашу думку, гіпотеза Тихомирова хитка і наївна. В першу чергу не донеслися жадні відомості про жінку Федорова і рік її смерті. В тодішніх умовах було відносно легко вивести друкарське приладдя з Москви, а якщо, на думку російського вченого, Федоров був царським друкарем — то друкарські станки не були його власністю, лиш належали до царського майна. Отже Федоров, мабуть, «привластив» собі чуже добро! Сам Федоров згадує у своїй біографічній нотатці про «злих людей» — через яких він мусів утікати в чужі краї. Наведений **полемічний** твір з другої половини XVIII-го століття не можна уважати за серйозне історичне джерело до подій XVI-го століття — це навіть ясно для не-історика.

Московські історики рішуче заперечують свідчення Флетчера про спалення друкарні, мовляв, це є «тенденційний наклеп на мешканців Москви»⁸). Проте вони не наводять жадного документу, щоб вказував на неправдивість тверджен-

---

5) Fletcher, op. cit., pp. 84-85.

6) М. Н. Тихомиров, «Начало книгопечатания в России». У истоков русского книгопечатания, Москва: Академик Наук СССР, 1959, ст. 36.

7) Там же, ст. 36-38.

8) А. А. Сидоров, Древнерусская книжная гравюра, Москва: Акад. Наук СССР, 1951, ст. 356.

ня Флетчера. І взагалі тенденційність російських учених в на-
світленні початку російського друкарства вказує на доволі су-
мнівну вартість їхніх наукових праць. Для нас при оцінці
друкарської діяльності І. Федорова найважливішим докумен-
том залишається його власне оповідання з Львівського Апо-
стола, де дуже ясно з'ясовані причини його виїзду з Москви.

Загально прийнято факт російської національності І. Фе-
дорова, який правдоподібно народився в Росії і був профе-
сійним діяконом і друкарем. Проте, на думку В. Січинського,
найновіші досліді геральдика В. Лукомського виявили, що
«герб» — друкарський знак І. Федорова, видрукований у
Львівському Апостолі (1574) і в Острозьких виданнях, був
поширений на Литві й належав білорусько-українському ро-
дові «Рогоза». Отже можна припускати, пише Січинський,
що І. Федоров походив з Литви, або з Білоруси, або навіть
з України ⁹⁾. Цю свою гіпотезу Січинський повторює в своїй
новішій праці, додаючи, що вона підтверджується надгробною
плитою Федорова у Львові, де зазначено, що він «обновив
зanedбане друкарство», та цілий ряд фактів з його життя ¹⁰⁾.

На нашу думку, ми не диспонуємо жадними історичними
документами, що вказували б безпосередньо на білоруське чи
українське походження Федорова. Він в післямові до Львів-
ського Апостола виразно заявив, що втік з Московщини «въ
ины страны незнаемы», а надгробна плита Федорова, про яку
згадаємо докладніше, не доказує жадного попереднього зв'я-
зку Федорова з Україною. Тому ми не збираємося робити
з Федорова українця, подібно, як росіяни зробили з Петра
Мстиславця «русским» ¹¹⁾ — лиш уважаємо його росіянином,
що є задокументоване в його виданнях і в деяких архівних
матеріалах.

Існує ще одна доволі заплутана справа взаємовідносин між
Федоровим і Мстиславцем. Хто з них був кращим друкарем
і хто від кого навчився друкарської штуки? До нас донеслося
відносно мало історичних джерел про життя і друкарську
діяльність Петра Тимофієвича Мстиславця. Відомо, що був

⁹⁾ *Sikyns'kyi*, *op. cit.* p. 424.

¹⁰⁾ Володимир Січинський, «Початки українського граверства і дру-
карства», УВАН, Нью Йорк, Науковий Збірник, II (Нью Йорк, 1953), ст. 47.

¹¹⁾ Тихомиров *цит. пр.* ст. 13.

він родом з повітового білоруського міста Мстиславля, Могилівської губернії, і що довгий час перебував у Москві, де разом з Федоровим став основником російського друкарства. Це свідчить, як вдало замічує Огієнко, що російське друкарство зачалось за допомогою закордонних сил і «можливо, що до свого від'їзду на Москву Мстиславець був уже друкарем десь на Литві, може і в Вільні»¹²). Останнє припущення джерельно не доказане — але дивне намагання російських учених доказати, що Мстиславець був не рівнорядним партнером Федорова, лиш його підчиненим-помічником. В кожному разі факт виїзду Мстиславця із Заблудова до Вільни свідчить, що він не жив у надзвичайній згоді з Федоровом і бажав заложити самостійну друкарню. При наявних документів тяжко визначити, чи Федоров навчився друкарської штуки від Мстиславця, чи навпаки. В кожному разі ми вважаємо, що в Москві вони оба були рівнорядними партнерами.

Зі Заблудова Федоров привіз до Львова друкарське приладдя (шрифт, друкарські дошки для грав'юр і заставок); він ним користувався при друці Московського Апостола. Проте заложення друкарні у Львові не було ділом легким з уваги на переобтяження львов'ян іншими фінансовими зобов'язаннями, як допомога Львівському Братству, будівництва церков, тощо. Тому з прикрістю згадує Федоров, що звертався до «богатых и благородных в мирѣ, помощи прося от нихъ, и метаніе сътворяя, кольномъ касаюся, и припадая на лица земном, сердечно каплющими слезами моими ноги ихъ омывах, и сіе не единою ни даваши, но и многаши сътворя, и въ церкви священнику всѣмъ вслухъ повѣдати повелѣхъ. Не испросих оумиленными глаголы, ни оумолихъ многослезнымъ рыданіемъ, не исходатайствовахъ никоея милости іерейскими чинами». Не зважаючи на відмову заможних львов'ян, Федоров одержав допомогу. Він каже «но мали нѣцци въ іерейскомъ чину, и ни е неславни въ мирѣ обрѣтошася, помощь подающе». Вони зрозуміли вагу друкованого слова й своїми малими датками причинилися до оснування першої української друкарні у Львові¹³). З післямови до Львівського Апо-

---

12) Огієнко, *Історія українського друкарства (1925)*, ст. 22.

13) До речі, свого часу обговорювано на сторінках наукової літератури питання початків друкарства у Львові, яке, на основі напису на надгробній плиті Федорова «Іоанъ Феодорович, друкать москвитинъ, который сво-

стола також довідуємося, що сини гетьмана Ходкевича причинилися до заложення друкарні.

У Львові Федоров мав намір видати чимало церковних книг, або як зазначував у своїй грамоті від 8. X. 1585 р. львівський єпископ Гедсон Балабан «Иван друкар помыслил был болше книг ремесла своего друкарского на потребу церквам святым rozmaityх для хвалы божей а науки православным Федорова була вже устаткувана й готова до друкарських рохристияном выдати! ¹⁴⁾. На початку 1573-го року друкарня біт. З львівської друкарні відомі досі два друки Федорова: славнозвісний Львівський Апостол з 1574-го року та недавно відкритий Буквар, без зазначення дати видання. Не збереглося багато джерельних вісток про першу друкарню у Львові, ані про помічний персонал друкарні. Знаємо, що в січні 1573-го року Львівська міська рада заборонила Федорові держати столярських помічників для виконання столярських робіт у новозаснованій друкарні ¹⁵⁾, а вже в грудні цього самого року Львівська міська рада, «йдучи на поміч людині захожій, дозволила друкареві руському Івану (Iwan impressor Ruthenus) найти собі столяра десь в іншому місці, записати його до цехового львівського майстра і вже від того наняти його собі на півроку» ¹⁶⁾. В цьому ж самому році Федоров одержав позику від львов'янина Сенька Сідляра — приятеля московського емігранта кн. А. Курбського. За його допомогою (700 злотих) — Федоров міг зреалізувати видання Апостола і Букваря. Відомо, що разом з Федоровом у друкарському ділі працював його син Іван і ближче невідомий Гринь

имь тщаниемъ друкованіе занедбалое обновиль». датовано раніше ніж Федоров прибув у Львів. На попертя цієї гіпотези не маємо жадного джерельного свідцтва. Відносно напису на могильній плиті Федорова дав удачне пояснення І. Огієнко, мовляв: «цей напис стосується до праці цілого життя Хведоровича: автор напису добре знав, що вже до Хведоровича працювали і Фіоль, і Скорина, і гурток у Несвіжу, а тому Москвитин не був першим «руським» друкарем, — він лише занедбале по перших друкарях друкарство відновив». (Гл. ст. 67).

В 1880 р., під час ліквідації Онуфрійського цвинтаря, надгробна плита Федоровича загубилася.

14) Monumenta Confraternitatis Staupopigianae Leopoliensis. Львів, 1895, т. I, ч. 79, ст. 111.

15) St. Ptaszycki, "Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku" (Polska Akademia Umiejętności, Kraków, Wydział Filologiczny, Rozprawy i sprawdzania, XI (1886, 21-43), No. 1; Огієнко, цит. пр., ст. 42.

16) Ptaszycki, op. cit., No. 3; Огієнко, цит. пр., ст. 43.

Іванович ¹⁷⁾, який прибув до нього із Заблудова. Згодом Федоров післав цього Гриня на науку граверства, малярства і різання букв до Львівського майстра Лаврентія Филиповича. В офіційних львівських документах Федоров виступає як *Iwanus impressor literarum ruthenicalium* або *"Iwan Fedorowicz, impressor ruthenus"*. Як бачимо, своє прізвище Федоров зукраїнізував і зовсім примінивсь до свого оточення. Слід догадуватися, що в друкарні Федоровича було більше друкарських помічників — але їхні прізвища не дійшли до наших часів ¹⁸⁾. З відомих співробітників треба згадати ченця Лаврентія Пухала, Корунку, Сідляра, ченця Мину.

ЛЬВІВСЬКИЙ АПОСТОЛ І БУКВАР

Склад «Перводрукованого Апостола» розпочав Федорович 25-го лютого 1573 р., а 15-го лютого 1574-го року книжка побачила світ. Апостол має 15 + 264 листи ін фолію, а друк своєрідні риси рукописного уставу ¹⁹⁾. Друкарською технікою нагадує видання Федоровича його московського Апостола з 1564-го року. Чим пояснити цю подібність? Як зазначає Огієнко, «шрифт московського Апостола 1574 р. довго повторюється в московських виданнях, а це знак, що Федорович, утікаючи, не вивіз його з Москви; виїжджаючи з Москви, він забрав з собою, певне, матриці або пунсони, і з них відлив собі такий самий шрифт. Можна також припустити, що шрифт московського Апостола 1564 р. був вилитий за границею, в Кракові або в Німеччині; Федорович знову замовив собі той самий шрифт у тій самій гісерні. Але проти цього говорить те, що «федоровичівський» шрифт не мав поширення в Україні, що мало б статися, коли б було одне місце

---

17) Гринь Іванович, щоправда, згадується в документах аж під 1578-им роком — однак, на нашу думку, цей друкарський помічник працював уже в львівській друкарні Федорова.

18) Описову бібліографію наукових праць, присвячених І. Федорову знайде читач в Історії українського друкарства проф. Ів. Огієнка; він присвятив цьому питанню окремий розділ: «Іван Хведорович в науковій літературі», ст. 55-73.

Новіші праці про Федорова вчислені в окремому виданні Академії Наук СРСР: Т. Н. Каменева, «Материялы для библиографии русской перьопечатной книги (с 1935 г.)», У истоков русского книгопечатания (Академия Наук СССР — Отделение исторических наук, Москва, 1959), стор. 261-264.

19) Докладний опис Апостола в Каратаева, цит. пр., ст. 181-188, ч. 84.

виготовлення його» ²⁰). Припущення Огієнка доволі влучне, якщо взяти до уваги короткий час, в якому Федорович друкував Апостола і Букваря. Отже Федорович уживав давні московські матриці до вилиття букв. Цю ж думку рівно ж заступає А. Зернова в своїй основній праці про початки друкарства в Москві і Україні ²¹).

Видання Львівського Апостола вирізняється своїм артистичним викінченням. Під тим оглядом воно перевищує московське видання. На початку книги на окремому листі поміщений герб Г. Ходкевича, а перед початком тексту Апостола видніє гравюра ап. Луки. На верху напис: О Агїос ЛУКА, а внизу монограма: W. S. В кінці книжки, починаючи з 260-тої сторінки, міститься біографічне післяслово І. Федоровича, а на останній сторінці (264-тій) герб міста Львова і друкарський значок І. Федоровича з буквами по обох сторонах: **ЮАН** (буква «О» має вигляд грецької «омеги» з ціркумфлексом). Гравюри і герби Ходкевича і Львова різані на дереві. Книга друкована червоною і чорною красками. Всі прикраси візьєти в ренесансовому стилі. Вісім кольофонів було спеціально зроблено для Апостола ²²). Свого часу розгорнулася жива дискусія про подібність гравюр у львівському і московському виданнях Апостола. Дослідник В. Січинський документально доказав, що вони різні, хоч обидва дереворити наслідували гравюри німецького гравера Е. Шена ²³).

Львівське видання Апостола було значним кроком вперед у розвитку українського друкарства. Його високе мистецьке оформлення стало прикладом для грядучих поколінь слов'янських друкарів ²⁴).

Недавно віднайдений Львівський Буквар Івана Федоровича був друкований у 1574-му році перед Апостолом. Одинокий примірник цього видання зберігається у Бібліотеці Гарвард-

²⁰) Митрополит Іларіон, *цит. пр.*, ст. 22.

²¹) Зернова, *цит. пр.*, ст. 44.

²²) Детальний опис мистецької сторони техніки друку Львівського Апостола в Митр. Іларіона, *цит. пр.*, ст. 30-44.

²³) Володимир Січинський, «Початки українського граверства і друкарства», Науковий Збірник ІІ, УВАН (Нью-Йорк, 1953), ст. 47.

²⁴) Між іншим впливи друків І. Федорова на сусідні країни докладно проаналізував Г. І. Коляда в праці, «Из истории книгопечатанных св-зей России, Украины, Румынии в XVI-XVII вв.», У истоков русского книгопечатания (Академия Наук СССР Отделение исторических наук, Москва, 1959), стор. 82-100.

ського Коледжу (Harvard College Library). Цікава історія віднайдіння цього друку. докладно подана вперше в аналітично описовій монографії, проф Романа Якобсона ²⁵⁾ присвяченій Буквареві, що дотепер являється основною працею на ту тему, якщо не рахувати описової розвідки М. Н. Тихомирова, що появилася у 1956-му році ²⁶⁾.

В українській періодиці було присвячено Львівському Буквареві лиш декілька публіцистичних статей ²⁷⁾.

Буквар Федоровича з 1574-го року є першим друкованим східно-європейським букварем. Книжка складається з 80 сторінок, без наголовка. На сторінках 78-79 вміщено післяслово Федоровича. На долині 79-ої сторінки знаходиться герб м. Львова, як рівнож друкарський значок Федоровича. Своїм друком Буквар нагадує Апостола, як також має подібні мистецькі заставки. Роман Якобсон уважає Буквар за пам'ятку російського друкарства й відповідно до цього інтерпретує і перекладає англійською мовою його зміст. В післяслові до Букваря — Федорович виразно писав: «Улюблений праведний християнський руський народе, грецького обряду. Те, що я вам написав, не походить від мене, але я уложив, в короткій формі для скорого навчання молоді, на основі наук божественних апостолів і Богом надхнених святих отців тай дечого мало з граматики преподобного вітця нашого Івана Дамаскина. І, якщо цей труд мій стане гідним вашої любови, прийміть його з любов'ю, а я хочу ревно потрудитися над іншими Богу угодними писаннями, якщо Бог поблагословить вашими святими молитвами. Амінь» ²⁸⁾.

25) Roman Jakobson, "Ivan Fedorov's Primer, Bulletin, IX, I(1955), pp. 5-45.

26) М. Н. Тихомиров, «Первый русский букварь» (Новый мир, 1956, ч. 5), р. 268 фф. — З інших російських праць слід згадати: В. С. Люблинський, «Выдающийся памятник русской культуры — львовский букварь Ивана Федорова 1574 г.» (Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка, 1955, ч. 5), pp. 460-468; Т. А. Букова, «Место букваря Ивана Федорова среди других начальных учебников» (там же), ст. 469-473.

27) Б. Кравців, «Москва і Львівська Граматика», Свобода, від 17-го січня 1955; Л. Винар, «Львівський Буквар Івана Федоровича», Свобода, ч. 77. 22. IV. 1959; Кравців, «Невиконане завдання. Ще про Львівський Буквар І. Федоровича, Свобода, ч. 106, 4. IV. 1959.

Треба зазначити, що перша вістка про існування Львівського Букваря появилася в статті С. Ліфара, «Дягилев — библиофил» (Временник Общества Друзей Русской Книги, IV (1938), Париж).

28) Федорович, Буквар, Післяслово, ст. 78-79.

В свою чергу Р. Якобсон перекладає «руський народе» зворотом 'Russian people' ²⁹ і тим самим перекручує оригінальний текст. Під «руським народом» слід розуміти автохтонів Галичини, значить — українців, для яких цей буквар був призначений. Дуже правдоподібно, що він був замовлений Львівською Братською школою, хоча на це немає безпосередніх документарних доказів. Теза Якобсона, мовляв: « . . . , the Lvov publications of Ivan Fedorow reflect the Muscovite recension of Church Slavonic, which he naturally used in his Moscow prints » ³⁰ вимагає основної перевірки. Під кінець своєї розвідки Якобсон сам стверджує, що видання Федорова мають в собі також українсько-білоруську закраску ³¹).

Буквар Федоровича до сьогодні чекає на аналізу українських мовознавців, які об'єктивно ствердили б староукраїнську мову цього видання. Наразі ми лиш можемо підкреслити, що Львівський Буквар був призначений в першу чергу для українського населення.

ВИІЗД ФЕДОРОВИЧА ДО ОСТРОГА І ПОВОРІТ ДО ЛЬВОВА

По видрукуванню цих двох книг, Федорович опинився в доволі скрутному фінансовому положенні. Він не мав чим покрити довгу Сенькові Сідлярові з Підзамча, а тому передав йому в заставу свою друкарню із видрукованими книгами ³²). В міжчасі князь Константин Острозький запропонував Федоровичу службу в Дерманськiм монастирі, куди він перейшов у березні 1575-го року ³³). Друкарні кн. Острозького й острозькому періодові життя Федоровича ми присвячуємо окремий окремий розділ нашої праці. По виконанню своєї друкарської праці в Острозі, Федорович повернувся до Львова з наміром відновити друкарство, а також викупити свою заставлену друкарню від жида Ізраїля Якубовича ³⁴. Проте доля йому не судила вдруге стати львівським друкарем. В днях 13 і 14-го

29) Jakobson, op. cit., p. 13.

30) Ibid., p. 35.

31) Ibid., p. 36.

32) Ptaszycki, op. cit., No. 4; записка від 6-го травня 1574.

33) Архив Юго-Зап. Россіи I, т. I, ч. XI.

34) Друкарня була заставлена за 411 злотих включно з 140 примірниками видрукованих книг (*libros linquae ruthenicae*). Monumenta.... No.74.

грудня (н. ст.) 1583-го року наложено арешт на все рухоме й нерухоме майно Федоровича внаслідок заборгованости ³⁵⁾. В кілька днів опісля, 6-го ст. ст. грудня 1583, Федорович помер у Львові. Це була велика втрата для усього слов'янського друкарства.

Розглядаючи широку друкарську діяльність І. Федоровича, приходиться ствердити, що він був найвизначнішим слов'янським друкарем XVI-го століття у Східній Європі. Завдяки йому, в Московщині започатковується друкарська штука, а в Україні та Білорусі він зумів закріпити і розбудувати широку сітку друкарень — тому Федорович займає виїняткове місце в історії слов'янського друкарства.

По смерті І. Федоровича його друкарня була заборгована на 1500 злотих. В ті часи це була дуже велика сума, за яку, наприклад, можна було купити 300 волів, або значний маєток. В своїм завіщанні Федорович доручив львов'янинові Юрієві Рурмистрєві опікуватися його родиною і майном. Проте «опікун» відказався сповнити волю покійного, мотивуючи, що син Федоровича — Іван, прозваний Переплетчиком (Iwan Intro-ligator), вже є повнолітним — отже він передає йому свої повновласті ³⁶⁾. По багаторазових судових розправах, що про них довідуємося із численних судових документів ³⁷⁾, все друкарське майно Федоровича було передане львівському переплетчику Мартиніві Голубниковичу. Частина друкарського приладдя, як відомо, була в посіданні жида Ізраїля Якубовича, він 4-го грудня 1584 р. подав прохання до суду жидівського кагалу, щоб визнав за ним право власности на друкарню і видрукованих 140 книг Федоровича ³⁸⁾. Суд присудив за ним право й так друкарня Федоровича опинилася в жидівських руках. Знаючи про заміри Якубовича продати друкарню Федоровича в Москву, Львівське Братство церкви Успення вирішило викупити з чужих рук для своїх цілей усе друкарське устаткування і заложити власну друкарню.

---

36) *Ptaszycki*, op. cit., No. 27.

37) *Ibid.*, Nos. 28, 30, 34 і др.

38) *Огієнко, Історія . . .*, ст. 49.

38) *Monumenta . . .*, No. 74, p. 103; *Огієнко, цит. пр.*, ст. 76.

ДРУКАРНЯ ЛЬВІВСЬКОГО БРАТСТВА

Визначну роль у культурному й релігійному житті України XVI і XVII століть відіграли церковні братства. Більшість членства братств становило міщанство (ремісники, купці, цехові майстри), як також православна шляхта. Під кінець XVI-го століття і на початку XVII-го українські землі були вкриті мережею братських організацій ³⁹. На їх плечах лежав важкий тягар боротьби з латинізацією і польонізацією нашої культури, як також уся культурно-освітня діяльність. Найстаршою українською братською організацією було Львівське Братство при церкві Успення Пресвятої Богородиці, якого початок відноситься до середини XV-го століття ⁴⁰). Львівське Братство своєю освітньою і видавничою діяльністю добуло собі славу одного з найважливіших культурних осередків України. Заложення друкарні, а вслід за цим Братської школи (1586) відіграло дуже важливу роль у культурно-політичному й релігійному житті України. Як ми вже згадували, друкарня Федоровича опинилася в жидівських руках Її власник Ізраїль Якубович заміряв продати друкарню московським купцям, що саме тоді перебували у Львові. Про це свідчить окружне посланіє єпископа Гедєона Балабана від 8-го листопада 1585 року; в ній читаємо про старання братства і єпископа викупити друкарню з чужих рук і оснувати свою власну. Він писав: «за волею божією некоторых часов, недавно прошлых, устроилось было писмо друкарское через Ивана Москвитина, друкаря памяти добре годного . . . Той Иван друкар . . . впадши в болезнь ко смерти, и ку той потребѣ своєї варстаты усѣ зо всѣми належачими штуками заставил в згиненое имя до жидов в суме не малои, в полто-

³⁹) З відомих братств слід відмітити братства у Львові, Києві, Луцькому, Острозі, Володимирі, Бересті, Більську, Любліні, Могилеві, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Тисьмениці й інші.

⁴⁰) Найдавніша вістка про братство датується 1463-ім роком, коли один з львівських міщан зробив фундацію для монастиря св. Онуфрія і віддав його в опіку міського братства. /Гл. Грушевський, Історія України-Руси (1955), VI. 506./

рытысячи золотых, шого тыж и долги своя платил. И по скончании живста его знашлися таковыя купчикове, хотѣвши оныя устѣ матрeцы и приправы друкарскіе купити, а до московское землѣ вывезти. Ино я . . . хотячи же не маючи на то доходов . . . купили есмо тые всѣ приправы друкарскіе, до друкарнѣ належачіе, за туюж суму, яко и заведены были, за полторы тысячи золотых весполокѣ с паны мещаны лвовскими, которые тые инструмента всѣ сторговавши у жида, взялисмо их до рукъ своих в скарѣбницу церковную, давши на себе запис жидови з великим варованям тые полторы тысячи золотых дати на часы певные» ⁴¹.

З огляду на недостачу грошей Львівське Братство і єпископ Гедеон спершу дали жидові вексель на 1500 злотих, а згодом братська друкарня надрукувала пастирського згаданого листа до всіх православних християн, щоб українське духовенство та православне населення прийшли з грошевою поміччю в сплаті довгу жидам за друкарню.

Слід погодитися з Огієнком, що цей факт купівлі друкарні від Якубовича в 1585 році треба вважати початком «славної потім Братської Ставропигійської друкарні». В тому часі Львівське Братство було в дружніх відносинах із єпископом Гедеоном Балабаном, а тому він за всяку ціну старався фінансово унезалежнити друкарню. Проте грошева збірка йшла пиняво так, що друкарня розпочала свою працю аж у 1591 році.

В міжчасі багато до закупу друкарні причинився антиохійський патріарх Йоаким, що тоді перебував у Львові та в січні 1586 р. видав грамоту до всього населення України, підкреслюючи велике значення братської друкарні і майбутньої школи. З 15-го січня 1586 року заховався його пастирський лист до всіх вірних, де читаємо: «Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ, ижъ ве Львове в мѣсте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полѣтори тысячи золетых заставленую, и тежъ церьковъ хотятъ муровати новую, и домъ на школу, **и домъ на друкарню**, и домъ на шѣпиталь, просто все поновляючи законъное строение» ⁴²).

⁴¹⁾ Monumenta . . . , No. 79 pp. 111-112.

⁴²⁾ Monumenta . . . , No. 81, p. 120.

Ще виразніше підкреслив важливість друкарні та друкованих книг владика Гедеон в окремому посланні з цього самого року, мовляв: «Просимъ, отдѣлѣте нѣкую часть зъ маѣтностей своихъ, што вамъ Господь Богъ далъ, для славы имени его святого и для своего и своихъ сыновей душевного спасення, розмножуючи писма святого науку дѣтемъ вашимъ, подвигнѣте умные очи ваша и бачте разумѣючи о своемъ недостатку науки духовное, и умильствѣте ся о себѣ, да и васъ Богъ помилуетъ въ страшный день суда вѣчного» ⁴³).

В третьому листі до вірних від 1-го травня 1587 р. владика Гедеон стверджував, що: «Панове мещане лвовские друкарню опунѣнную видвигнули, стараючися весполъ зъ нами, аби знову наше писма друкованы были для хвалы Бога, въ Троици єдинаго, и для розмноження граматическое науки старожитнаго порядку святого благочестия греческаго закону . . . И тыжъ до друкарнѣ ремесници и люде ученыя показались, которая то школа и друкарня посполитыхъ людей именемъ и накладомъ вѣчне славить и множитися маѣтъ. Такъ юж панове мещане львовские заложили початки посполитого спасительнаго добра всего нашего кристіянства» ⁴⁴).

Отже братська друкарня в 1587-му році розпоряджала вже друкарськими працівниками — друкарями та їхніми помічниками — як зазначував владика Гедеон «ремесници и люде ученыя показались» — проте ще не було відповідної фінансової бази, потрібної для початку друкування книг. Треба ще ствердити, що в цьому часі розгорялася внутрішня боротьба між львівськими міщанами, зорганізованими в братстві, і єпископом Гедеоном, а цей конфлікт дуже утруднював організацію львівської друкарні ⁴⁵).

Не зважаючи на цей затяжний внутрішній конфлікт, заклик владики Гедеона і патріярха Йоакима значно вплинули на прискішення грошової збірки. В 1589-му році царгородський патріярх Єремія видав нового пастирського листа, нагадуючи про konieczність викупу друкарні з жидівських рук ⁴⁶. Отже в цьому році Братство ще вповні не перебало на свою вла-

⁴³) Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского Братства, ч. 85 (Львів 1886).

⁴⁴) Там же.

⁴⁵) Докладніше про це Грушевський, *цит. пр.*, т. VI, ст. 515-516.

⁴⁶) Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. X, ст. 442-443.

сність друкарського знаряддя, як вдало догадується Огієнко: «Господар друкарні Ізраїль Якубович, певне, не дав Братству всеї друкарні відразу, а передавав її частинами, в міру сплати боргу» ⁴⁷).

В міжчасі, в червні 1586-го року, почалася наука в братській школі. Учителями цієї школи тоді були: архієпископ Арсеній, Степан Зизаній, Юрій Рогатинець, Кирило Транквіліон Ставровецький та інші визначні православні діячі того часу ⁴⁸). Братська школа і друкарня стали основним фундаментом культурно-національного життя не лише Галичини, але цілої України.

В листопаді 1589 року вселенський патріярх Єремія разом з єпископом Гедеоном Балабаном і єпископом Луцьким Кирилом Терлецьким видали спеціальну грамоту, в якій виразно дозволили Львівському Братству друкувати крім церковних книг також шкільні підручники граматики, реторики, філософії ⁴⁹). Ця грамота свідчить про намагання високого православного духовенства перетворити львівську друкарню в великий друкарський осередок, де друкувались би церковні, шкільні й загально світські книги. Перший друк осмотрений кольофоном братської друкарні, появився аж у січні 1591-го року. Це була грамота ще з 1589 р. (Окружня грамота) патріярха Єремії ⁵⁰). Тут треба ще згадати гіпотезу Д. Зубрицького, мовляв, братська друкарня уже в 1586-му році надрукувала окружний лист єпископа Гедеона, про що ми згадували раніше. Проте цей друк не заховався до наших часів — а тому трудно ствердити, що ця грамота друкувалася в братській друкарні. На початку лютого 1591 р. видруковано

---

⁴⁷) Огієнко, цит. пр., ст. 80.

⁴⁸) Про ролю братської школи докладніше Михайло Возняк, *Історія української літератури II, віки XVI-XVIII, перша частина* (Львів: Т-во «Просвіта», 1921). ст. 70-80; Грушевський, цит. пр., VI, ст. 516-522.

⁴⁹) Огієнко, цит. пр., ст. 81: «*Мають волность братство Успенія Богородица друквати невозбранно священныя книги церковныя прилежно и з великимъ опатренемъ, не токмо часословцы, псалтыры, апостолы мненіи, и треоды, требники, синаксары, евангеліе, метафрасты, торжники, хроники сирьчь летописцы, и прочая книги богослов церкви нашея Христовы, но и училищу потребные и нужные, сирьчь грамматику, пытику, реторику и философію*». Пор. «Памятники Временной Коммисіи» (Київ, 1852), т. III, ст. 40.

⁵⁰) Каратаев, цит. пр., ст. 244-245, ч. 124. Грамота датована днем 17-го січня 1591 р.

в братській друкарні панегірик **Просфонема** (Prosphōnema) ⁵¹⁾ в пошану Київського митрополита Михайла Рогози, який за-гостив на короткий час до Львова. Ця збірна праця студентів львівської братської школи складалася з промов і віршів, писаних в грецькій і староукраїнській мовах, присвячених митрополитові ⁵²⁾).

На початку жовтня 1591-го року вийшла з друкарні перша грубша об'ємом книга — граматики «єллино-словенскаго языка» — **Адельфотес** (Adelphotes). Цей перший друкований в Україні підручник граматики грецької мови був призначений для братської школи; книжка начисляла 182 картки. Автором Адельфотеса вважають Арсенія Еласонського, який разом з учнями Львівської братської школи в 1588 р. опрацював граматику. Тексти подані грецькою і староукраїнською мовами. Граматика складається з чотирьох частин: ортографії, про-зодії, етимології і синтакси.

В 1593 р. вийшла друком відповідь олександрійського па-тріярха жидам — **Господина Мелетія св. папы александрій-скаго о християнскомъ благочестіи къ Іудеомъ отвѣтъ** — в грецькій і українській мовах ⁵³⁾. Український переклад виго-товили учні братської школи, як саме вони переклали Адель-фотес-а. Відповідь Патріярха Мелетія була останнім виданням братської друкарні в XVI-му столітті.

Як бачимо, друкарня не могла розвинути ширшої видавни-чої діяльності через брак відповідних фінансових засобів. В ранніх 90-их роках треба відмітити дві події в житті брат-ської друкарні, які мали значний вплив на її розвиток. На увазі маємо королівський привілей з 15-го жовтня 1592 р., яким Жигмонт III потвердив право Братства на друкування книг ⁵⁴⁾. Цю особливу грамоту братство одержало від короля за допомогою князя К. К. Острозького і Федора Скумина-Тишкевича. Наступні королівські грамоти надали Львівській братській друкарні монополію на друкування церковних і шкі-льних книг. Цей документ обороняв братчиків від постійних нападів єпископа Балабана, як теж Львівського магістрату —

51) Ibid.

52) На думку М. Возняка автором *Просфонема* був правдоподібно учи-тель грецької мови в братській школі, Транквіліон Ставровецький.

53) Каратаев, цит. пр., ст. 245-246, ч. 125.

54) Monumenta . . . , No. 252, pp. 389-391.

які дуже часто утруднювали працю друкарні.

В 1593 році Царгородський патріарх Єремія надав Братству права ставропігії і унезалежнив його від місцевої духовної влади ⁵⁵⁾. Від того часу друкарня звалася Друкарнею Ставропігійального Братства, а згодом Друкарнею Ставропігійального Інституту.

На короткий час бажаємо зупинитися над першими друкарями братської друкарні. До 1608-го року друкарня містилася при Успенській церкві та це приміщення на надавалося на влаштування друкарні. На думку Огієнка, через брак доброго помешкання «ця друкарня на перших порах працювала дуже кволо і друки її з зовнішнього боку були досить примітивними, гіршими від Хведорівських чи Острізьких, та й було їх вже занадто мало» ⁵⁶⁾. Не заховалося багато вісток про друкарів братської друкарні та їхніх помічників. Відомо, що першим управителем цієї друкарні і друкарем був монах **Мича**, ченець св. Онуфріївського монастиря. Огієнко здогадується, що він був учнем Федоровича ⁵⁷⁾ — хоча на цю гіпотезу немає жадного документарного підтвердження. Мина добре знався з приятелем Федоровича, Семеном Сідлярем, як також з відомим православним діячем, князем Курбським. Він був, мабуть, головним збірщиком у Львові на цілі братської друкарні й школи, про що згадується в першому пастирському листі єпископа Балабана з листопада 1585 р. Опісля в розгарі конфлікту між єпископом і львівським братством — Мина став по стороні братства. В жалобі братства проти єпископа Балабана з 1592-го року читаємо, о «він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах» ⁵⁸⁾. Ще докладніше страждання Мина описано в іншому документі з цього ж самого року, мовляв: « . . . drukarza naszego Minę czerńca z manasterza naszego s. Onofrego, pod błogosławieństwem metropolity naszego kyewskiego y ha-

⁵⁵⁾ *Памятники Временной Коммисіи (Київ, 1852), т. III, ст. 76: «да пребываетъ свободный и непопираемый отъ всякого лица митрополитского и епископского, едину свободнь знаючи и имьючи главу его, наше смиреніе, и отъ нея вского устроенія и суду, управленія же и влады чаючи и пріймуши».*

⁵⁶⁾ Огієнко, *цит. пр.*, ст. 84.

⁵⁷⁾ Там же, ст. 124.

⁵⁸⁾ *Diplomata Statuaria (Львів, 1895), т. II, ст. 45.*

lickiego będącego, za szyję sługami swemi wywołkszy, dał go okować w łańcuchy, y do Halicza wywiozły w łańcuchu na krzyłose halickim przez dwa miesiąca w więzieniu, pęciech i łańcuchach trzymał. Potym wypuściwszy go, tego czernica znowu we Lwowie dwiema łańcuchoma za szyję uwiązawszy, do wozu swego dzień y noc trzymał, rozkazując mu, aby o bratstwie naszym nie trzymał, a gdy mu nie pozwolił na to, wypuściwszy go, kazał mu przecz od miasta iść. I przyszedszy ten ubogi czerniec, mieszkał w mieście przy cerkwy naszej. Spotkawszy go ociec władyka w mieście Lwowie śród rynku, kazał czterema sługom swym, poimawszy, szarpiąc przez rynek wieść, co obaczywszy urząd mieyski obronił tego czernica od gwałtu, y poymanych na tym gwałcie trzech sług oycza władycznych, do więzienia dał wsadzić".⁵⁹⁾

Чернець Мина являється не лише першим друкарем братської друкарні, але zarazом справжнім мучеником за друкарську штуку. Видно, що єпископ Балабан уважав його за свого небезпечного противника, що має великий вплив на львівських міщан — а тому застосовував до него доволі нелюдські прийоми. Зв'язки Мيني з Курбським і іншими провідними діячами свідчать про його популярність і значну питому вагу в сучасному культурно-релігійному житті України.

Другим друкарем братської друкарні був **Гринь Іванович** — ученик І. Федоровича. Народився на Підляшші в Заблудові, Білостоцького повіту — Городенщина. Огієнко припускає, що Гринь прибув до Федоровича на науку біля 1578-го року до Острога, а згодом Федорович дав його на науку до львівського маляра і мистця Лавріна Пилиповича. В документі з 1583-го року читаємо, що "będacz ten Chryn w opiece pana Iwana drukarza, nauczył się malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezania, tysz i drukarstwa"⁶⁰⁾

Отже за відносно короткий час Гринь став справжнім фахівцем у друкарській ділі. Про його виїняткові здабності в друкарстві свідчить умова Федоровича з Гринем, списана ще в Острозі. Гринь зобов'язався не виливати без згоди Федоровича літер для друку, ані закладати друкарні⁶¹⁾. Ясно, що Федорович боявся конкуренції Гриня. По закінченню дру-

59) Monumenta Confraternitatis . . . (1895), vol. I, pp. 112, 165, 418-419, 459, 476, 500.

60) Ptaszycki, op. cit., No. 14, p. 31.

61) Докладніше про це в Огієнка, цит. пр., ст. 118-119.

ку Острозької Біблії Гринь Іванович «утік і пропав, без жадної поданої причини, тайкома», як зазначувалось в заяві Федоровича до львівського уряду з дня 19-го березня 1582 р. ⁶²⁾).

Не знаємо ближче причин, чому Гринь Іванович був змушений покинути Острог і податись до Вільни, до друкарні Кузьми Мамонича. Можемо здогадуватися, що Гринь бажав усамотійнитись і заложити свою власну друкарню. Федорович проте, за всяку ціну бажав мати Гриня під своєю рукою і так вже 26-го лютого 1583 р. прийшло між ними до замирення ⁶³⁾. Гринь знов зобов'язався не виконувати без дозволу Федоровича для посторонніх людей жадних друкарських робіт. По смерті Федоровича не маємо ніяких вісток про дальшу діяльність Гриня. Без сумніву, він був здібним друкарем і багато допоміг І. Федоровичу в його друкарському ділі ⁶⁴⁾. Правдоподібно Гринь подався до Вільни, де мав знайомих друкарів, а може деякий час працював для братської друкарні у Львові.

З найстарших львівських друкарів треба ще згадати **Пилиповича Лавріна** (Лавриша), приятеля Федоровича і визначного діяча львівського братства св. Миколая. Саме до нього на науку малярства і друкарства віддав Федорович свого учня Гриня. Як влучно підчеркує Огієнко, «Федорович не знав (а може — добре не знав) ані різьбарства, ані гісерства; коли б Федорович ці ремесла знав, то він не потребував би замовляти все це для своєї нової друкарні за велику платню Гриневі . . . Можливо, що це він (Пилипович) зробив Федоровичу ті черенки, якими той видрукував свого «Апостола» 1574 р. у Львові; можливо також, що Пилипович робив черенки та різні прикраси й для Острозької друкарні» ⁶⁵⁾. Будучи діяльним членом львівського братства, Лаврін напевно доложив своїх старань до вдосконалення братської друкарні.

З інших львівських друкарів слід відмітити **Івана Переплетника**, сина Федоровича. Він весь час був при батькові й так навчився друкарського ремесла. Через борги Федоровича він

---

⁶²⁾ *Ptaszycki*, op. cit., No. 13, p. 30.

⁶³⁾ *Обширніше в Огієнка, цит. пр., ст. 120.*

⁶⁴⁾ *Акти про Гриня: Протест Федоровича проти втечі Гриня і мирову умову Федоровича з Гринем — перший опублікував С. Пташицький (Краків, 1886), цит. пр., ст. 30-33, під чч. 13 і 14.*

Біографічна замітка про Гриня в Огієнка, цит. пр., ст. 117-121.

⁶⁵⁾ *Огієнко, цит. пр., ст. 127.*

не міг відкрити власної друкарні.

До замітніших львівських друкарів цього часу належить також **Сідляр Сачко Сенькович**, учень Федоровича. Сачко друкував книжки і торгував ними, отже був рівночасно і книгарем. В актах м. Львова записаний, як: "honestus Saczko Ruthenus impressor". Помер при кінці 1588 або в році 1589-ім⁶⁶⁾.

Корунка Семен, учень І. Федоровича, одружений з вловою Семена Сідляра (батько Сідляра Сашка), разом із Сашком був власником друкарні в Костянтинові, посілости кн. Острозького. Корунка був також власником частини друкарні Федоровича, з яким процесувався за визичені гроші. Належав до діяльних братчиків церкви св. Федора на Краківськім передмісті Львова, часом обирали його делегатом до Успенського Братства. Це один з визначніших львівських діячів⁶⁷⁾.

Інші прізвища львівських друкарів XVI-го століття і їх помічників не донеслися до наших часів.

В першій фазі своєї діяльності братська друкарня не розгорнула більшої видавничої праці через брак фінансових засобів і через внутрішню боротьбу братства з єп. Балабаном. Проте не можемо забувати, що саме ця друкарня була одним з головних джерел доходів братства, як також основою культурно-освітньої праці львівського культурного осередка. Не зважаючи на деякі непорозуміння і судові процеси між братською друкарнею а іншими львівськими друкарнями в першій половині XVII століття за право друкування церковних і шкільних книг — що свідчить про вимовний льокальний «друкарський патріотизм» братчиків, Ставропигіяльна друкарня зуміла в наступних роках поширити й посилити свою видавничу діяльність⁶⁸⁾. Львівський культурний осередок із кінця XVI і початку XVII століть видав цілу низку провідних діячів,

---

⁶⁶⁾ Там же, ст. 128-130.

⁶⁷⁾ Арх. Ю.-З. Росії, ч. 1, т. X, ст. 63, 505; Т. XI, ст. 3, 4 12, 15, 16, 24, 31, 34, 40.

⁶⁸⁾ З розвитком друкарства на українських етнографічних землях тісно пов'язаний розвиток українських папірень, або фабрик паперу. Перша відома папірня у Галичині була zaloжена в містечку Янові коло Львова в 1521 р. Ця фабрика згадується в документах ще в 1540-х роках. В останній чвертині XVI-го століття стала працювати в Буську нова Галицька папірня. Під кінець XVI-го ст. маємо вже більше галицьких папірень, наприклад, в місцевостях Лівчиці коло Рудок, Брюховичі і Зашків коло Львова. Ставропигійська друкарня користувалася папером зашківської фабрики.

що своєю активністю намагалися підвищити рівень культурного життя України. Для прикладу, хочби згадати видатного лексикографа і друкаря Памву Беринду (згодом переїхав до Києва), Київського митрополита Іова Борецького, видатного письменника-полеміста Захарія Копистенського і другі. З часом львівська Ставропигіяльна друкарня розвинулася в один з найсильніших друкарських осередків України. Її видання розповсюджувалися по всіх наших землях, як також закордоном.

На Волині в свою чергу князь Острозький задовжив папірню в Острозі біля 1580-го року; друкарні в Острозі і Дермані покривали своє запотребовання на папір власне з цієї папірні, що проіснувала аж до 1636 року.

Короткий огляд розвитку паперових українських фабрик знайде читач в праці проф. В. Січинського: "Papierfabriken in der Ukraine im XVI-XVIII. Jahrhundert". Gutenberg — Jahrbuch 1941. pp. 23-29.

Розділ четвертий

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

В другій половині XVI-го століття Волинь відіграла важливу роль у культурно-освітнім і релігійнім житті України. Завдяки князеві Острозькому, його резиденція і столиця Волині, Острог, за відносно короткий час стає не лише одним із найважливіших друкарських осередків, але головним огнищем української культури взагалі. В Острозі в 1570-их роках існував український гурток інтелектуалістів, що складався з видатних мужів науки та релігійного життя і мав безпосередній вплив на тодішнє культурне, релігійне та політичне життя України. Ще до сьогодні відповідно не насвітлена діяльність кн. Острозького на полі української культури, як і взагалі його многобарвне життя. Твердження М. Грушевського, що Острозький виявив «брак енергії, ініціативи, активності в сфері культурно-релігійних інтересів», вимагає основної перевірки й переоцінки. Треба відмітити, що на Волині існувало декілька культурних центрів, які мали вплив на інтелектуальне життя сучасної України. Тут у першу чергу треба відзначити діяльність московського емігранта, кн. Андрія Курбського *), на якого дворі в селі Миляновичах (Ковельське староство) працював гурток інтелектуалістів. Його взаємини з Мамоничем із Вільни, о. Миною зі Львова і Семеном Сідлярем — виразно вказують на неабияке зацікавлення в друкарському ділі. На Волині ревнуж перебував деякий час учитель Курбського й бувший ігумен Троїцько-Сергіївого монастиря Артемій, який спершу жив на дворі кн. Юрія Слуцького. Він, як також і другі московські емігранти знайшли на Волині при-

---

*) Князь Андрій Михайлович Курбський — з дому Руриковичів — один з визначніших московських генералів і до 1560 р. царський дорадник, внаслідок непорозуміння між Іваном IV і «ізбранною радою» та взагалі загострення взаємин між московським боярством і царем, подався у Литву під протекторат польського короля.

становище та розвинули тут доволі інтенсивну релігійну й освітню роботу. Проте найбільший вплив на тодішнє інтелектуальне життя України мав острозький культурний центр. Як зазначував у Палінодії Копистенський (1621 р.), на дворі кн. Острозького «находилися і доктори славні, вишколені в грецькій, словянській і латинській мовах. Находилися знамениті математики й астрологи, між ними той преславний математик, філософ і астролог Ян Лятос, що календар новий славно зганив і пером ясно через друк доказав, що він мильний. Церкви та двір того княжати повні православних учителів євангельських і апостольських, повні богословів справжніх, котрі знають богослове і праву віру від богословів Діонісія, Атанасія й інших багатьох і від патріархів східних ¹⁾».

До ренесансу українського життя причинилась у першій мірі острозька друкарня, яка займає одно із найвизначніших місць в історії українського раннього друкарства.

ДРУКАРНЯ В ОСТРОЗІ

В травні 1574-го року кн. Костянтин Острозький запросив до себе Івана Федоровича, маючи на увазі заложення нової друкарні й видання повного тексту слов'янської Біблії. Загально прийнята думка, що Острозький був під впливом кн. Курбського, який піддав йому думку заснувати друкарню і школу в Острозі. Це були часи інтенсивної боротьби православних із наступаючим католицизмом, а тому видання слов'янської Біблії було завданням першорядної ваги. Друкарем цього монументального видання призначив Острозький відомого друкаря І. Федоровича, якого в 1575 році бачимо на посаді управителя Дерманського монастиря. Початок нормальної праці в острозькій друкарні треба віднести до 1577-го року, коли то започатковано друк Біблії. Друкарня містилася в «передзамку», близько школи, як читаємо в описі з 1603-го року, мовляв: “*Stajnia w przygródku z podwórzem, przy niej Drukarnia i Szkoła ma być w spółnym podawaniu z zwierchnością i posłuszeństwem*”. ²⁾

Не донеслося до наших часів багато даних про помічни-

1) *Русская Историческая Библиотека, т. IV (Спб., 1878), ст. 1136-37.*

2) *St. Kardaszewicz, Dzieje dawniejsze miasta Ostroga (Kraków, 1913), p. 97.*

ків Федоровича. Відомо, що йому допомагав син Іван Переплетник, його учень Гринь Іванович із Заблудова. Огієнко здогадується, що може також допомагали йому його львівські учні? Сідляр Сачко Сенькович і Корунка Семен, а може навіть о. Мина ³⁾. Проте ця гіпотеза не підтверджена документами.

Як ми вже згадували, задум кн. Острозького видати Біблію був великим пляном, що вимагав багато вкладу праці. Федорович був відповідальний не лише за організацію друкарні, але також за літературно-наукову редакцію Біблії. Для редагування цього видання була зорганізована окрема «Біблійна Комісія», а в її склад входили найвидатніші інтелектуальні сили острозького культурного гуртка ⁴⁾. Тут у першу чергу треба відмітити ректора «тримовного ліцею» і головного редактора та відай автора передмови до Біблії, Герасима Даниловича Смотрицького, а також маловідомого «многогрішного» Тимофія Михайловича, який спорядив показник до Нового Завіту ⁵⁾. Підготовна робота до видання Біблії поступала повільно, зокрема ходило про встановлення біблійного виправленого тексту та в тій цілі Острозький виправляв своїх послів до сербських, волоських, болгарських і московських монастирів. Зберіглися деякі документи про побут І. Федоровича в Валахії і Туреччині на початку 1577 року, куди його вислав Острозький в справі друку Біблії ⁶⁾. В цьому часі Федорович виступав, як «Iwan Fedorowicz, impressor et servitor magnifici Constantini ducis Ostroghensis» ⁷⁾. Докладніших вісток про побут Федоровича в цих країнах, на жаль, до наших часів не донеслося. В кожному разі в середині 1577-го року острозька друкарня була настільки зорганізована, що могла приступити до нормальної друкарської роботи.

В 1580 р. з острозької друкарні вийшло перше видання книги **Псалтирь і Новий Завіт**, формату вісімки. Книга начисляє 4

3) Огієнко, *цит. пр.*, ст. 167.

4) З тодішніх діячів треба згадати отця Даміяна Наливайка, брата козацького провідника Северина Наливайка та автора деяких перекладів і збірки українсько-руських віршів; анонімного Василя, автора трактату «О єдиній вірі»; Клирика Острозького, автора полемічних творів; Герасима Смотрицького й других.

5) «Собрание вещей нужнейших вкратце скорого ради обретенія въ книзь новаго завьта по словесемь язбуки . . . ».

6) *Ptaszycki*, *op. cit.*, No. 9.

7) *Ibid.*, No. 12.

ненумерованих і 490 пагінованих сторін, набір одної сторінки — 30 стрічок. Друк дещо дрібний, але виразний. Чорні ініціали, рукописного характеру, мають прикраси, червона крапка теж в ужитті. Віддільні статті прикрашені згори заставками, друківаними чорною фарбою, а кінець статей різноманітними узорними кольофонами. На першій непагінованій сторінці видніє заголовок книги, друківаний червоною фарбою: «Книга нового завіту, в ній же напереді псалми блаженного Давида пророка і царя». На наступних двох сторінках 2-4 передмова, закінчена грецьким зворотом: «Слава сотворителю усього, амінь.» Передмову написав, правдоподібно, Герасим Смотрицький. Так появилася «правый овощь от дому печатного Острожского», як зазначено в передмові. Книжка ця мала служити для практичного вжитку не тільки в церкві, але й при тодішніх постійних релігійних змаганнях, а тому вирішено скласти її в зручній формі вісімки ⁸⁾).

До цього видання належить окремо цього ж самого року надрукований поазбучний показник, виготовлений Тимофієм Михайловичем на 53 (1+52) сторінках друку. Наголовок показника — «Книжка собрание вещей нужнѣших, в кратцѣ, скорога ради обрѣтения в книзѣ новаго завѣта по словесем азбуки . . . ».

В травні 1581 р. появилася коротка поема Андрія Римші п. н. **Хронологія**, друківана на двох сторінках, двома друками ¹⁰⁾).

Вкінці 12-го серпня 1581 р. вийшла з острозької друкарні довгождана **Острозька Біблія**. Її поява значно скрішила позиції православної церкви в затяжнім змаганні з латинством. Цей релігійно-національний аспект Острозької Біблії дуже важливий при розгляді тодішнього культурно-освітнього і релігійного життя в Україні. Тому зовсім оправдано пише Огієнко, що вона була не тільки найціннішим твором друкарського «куншту» Івана Федоровича — але і вінцем всієї культурної праці на Волині XVI-го століття. Другий аспект Острозької Біблії — це її науковість в праці над біблійним текстом. Як відомо, науковці з Острога, які входили в склад

---

⁸⁾ Каратаев, цит. пр., ч. 100.

⁹⁾ Огієнко, цит. пр., ст. 168.

¹⁰⁾ Каратаев, цит. пр., ч. 103.

Біблійної Комісії при праці над текстом, користувалися різними словниками, грецьким і латинським біблійними текстами. В основу Острозької Біблії увійшла т. зв. Біблія Геннадія, уложена в Великім Новгороді заходами Новгородського Єпископа Геннадія ¹¹⁾). Назагал відомо нам, що вийшли два видання Біблії з 1580 і 1581-го року. Видання ці майже однакові, маючи ті самі передмови й подібні окраси. Різниця полягає в післямові Федоровича — текст видання з 1581 р. друкований в двох стовпцях, в грецькій мові і слов'янській та різниться змістом від післямови видання з 1580 р. Також у другій передмові видання з 1581 р. деякі слова друковані іншим шрифтом, як у Біблії з 1580 р. Заходить ще деяка різниця в дрібних деталях прикрас. **Біблія з 1580 р.** ¹²⁾ має на титульній сторінці дату 1581 р., а на кінцевій 12-го липня 1580 р.; в других примірниках Біблії стоїть 1581 р. на обох сторінках. Це пояснюється тим, що в наміченім реченні книга ще не була готова до випуску в закінченій редакційній формі. Отже прийшлося поробити деякі поправки, передрукувати деякі листки, в тім числі сторінки титульну з кінцевою, але вже з датою 1581 р. Тоді поміщено змінену післямову з додатком грецького тексту. В тракті друкування пороблено другі поправки й зміни, тому примірники Біблії, датовані 1580 і 1581 р. начисляють до 30 варіантів ¹³⁾). Сьогодні маємо ще відомості про недавно віднайдені три примірники Біблії з подвійними кінцевими сторінками: з датою 1580 і 1581 р. ¹⁴⁾).

Формат Біблії 1580 в піваркуша, перші 8 сторін не нумеровані, далі йдуть пагіновані сторінки п'яти віддільних розділів, починаючи від 1 до 276, 180, 30, 56 і 78. Друк більшими черенками, як у Псалтирі 1580 р. Текст поміщений в двох стовпцях — по 50 стрічок у кожному. Червоною фарбою надруковані наголовки двох перших розділів Біблії, а також

---

¹¹⁾ Як зазначає Возняк, «Острозькі видавці старанно переглянули й виправили копію Генадіївої Біблії, порівняли та перевірили копії одної й тої самої книги та вибрали найкращий текст, перевіряючи давній переклад ново в порівнянні з грецьким оригіналом, усуваючи пізніші вставки . . .» *Возняк, Історія української літератури, II, ст. 65.*

¹²⁾ Каратаєв, *цит. пр.*, ч. 101.

¹³⁾ Зернова, *Книгопечатание в Москве и на Украине (Москва, 1947).* ст. 56-65.

¹⁴⁾ J. D. Barnicot and J. S. Simmons, "Some Unrecorded Early-printed Slavonic Books in English Libraries," *Oxford Slavonic Papers, vol. II (1951), pp. 98-118.*

ініціяли та деякі слова в показнику змісту, поміщені при кінці книги. На відворотім боці титульної картки видніє герб кн. Острозького з буквами по обох сторонах, правій і лівій: К. К. К. О. В тексті багато орнаментальних заставок і кінцівок. На першій сторінці надрукований наголовок: (великими буквами) «БИБЛІЯ СИРѢЧЬ КНИГЫ (меншими буквами) ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску. (малими буквами) от євреиска, въ еллиньскій языкъ, седми десяти и двѣма, богомудрыми преводники. прежде воплощенія господа бога и спаса нашего ісуса христа, 308 лѣта, на желаемое позелѣніе ітоломея филадельфа царя єгипетска. преведенаго зводу съ тцаніємъ, и прилѣжаніємъ елико мощно, помощію гожією послѣдовася, і исправися. влѣто, по воплощеніи господа бога и спаса нашего ісуса христа. 1581».

Перша передмова від імени кн. Острозького розміщена в 2 стовпцях і надрукована зліва в грецькій, а зправа в церковно-слов'янській мовах. На відвороті 2-го листка кінчиться грецький текст передмови, далше слідує продовження передмови в слов'янській мові, поміщене в двох стовпцях. Друга передмова (сторінки 4-7) від Герасима Даниловича Смотрицького — адресована до благовірного і православного, всякого чину, віку і сану читача — говорить про вагу й користь із читання св. Письма. В дальшій тягу слідують вірші (60 стрічок) Смотрицького. На восьмій сторінці видніє наголовок цілої Біблії: «послѣдуем сие рядовий чин его же сѣдрѣжить книга Библия ветхаго и новаго завѣта . . . ». Наступні сторони заповнені текстом самої Біблії. Наприкінці книги (78-ма стор. шостого розділу) приходить коротка післямова І. Федоровича — дата видання: 12 липня 1580 — і друкарський значок з буквами «І. О». (варіант грецької тети). **Біблія з 1581 р.** Дата видання 12 серпня 1581¹⁵). Формат книги, пагінація, черенки друку, розміщення тексту, окраси, наголовки і дві передмови ті самі, що й в примірниках Біблії 1580 р. Головну різницю (післямова Федоровича) видань Біблії 1580 і 1581 р. відмічено повище. Кінець післямови Федоровича в грецькій і слов'янській мовах також заосмотрений його друкарським значком з буквами «І. О.» Дещо нижче надруковане в грецькій і слов'янській мовах заключення:

¹⁵) Каратаев, *цит. пр.*, ч. 102.

«Сущія же богопріятныя и душеправительныя книги, ветхаго и новѣго завѣта, напечаташася мною много грѣшным іоаном теодоровым сыном з москвы, въ богохранимомъ градѣ остро-зѣ. Влѣто от созданія мира 7059. от воплощенія господа бога и спаса нашего ісуса христа. 1581. мѣсяца августа 12 дня». На самій долині поміщена кінцівка в формі різьбленого пря-мокутника. Цей орнамент повторений з Федоровичівських кін-цівок у Львівським Апостолі 1574 р.

Біблія, як ми вже згадували, прикрашена численними баро-ковими ілюстраціями, гравюрами. Як здогадується Огієнко, ці гравюри були найправдоподібніше роботи Гриня Іванови-ча, як також Лавріна Пилиповича зі Львова. В Острозькій Біблії уживано шість роді врізних черенок друку, що були виготовлені під наглядом І. Федоровича. Біблія була друко-вана чорною і червоною барвами, а під мистецьким оглядом являється великим досягненням сучасної друкарської техніки. Острозька Біблія є першою друкованою повною біблійною книгою серед слов'ян і тим самим Україна займає виняткове місце в історії світового, а зокрема слов'янського друкар-ства. В Америці зберігаються три копії Острозької Біблії: в Нью Йоркській Публічній Бібліотеці, Єльській Університет-ській Бібліотеці та Конгресовій Бібліотеці в Вашингтоні. Всі вони заховані в доволі доброму стані.

По видрукуванні Острозької Біблії, І. Федорович переїхав до Львова з наміром продавати цей друк на доручення кн. Острозького. Не знаємо сьогодні головних причин конфлікту Федоровича з кн. Острозьким, що в короткому часі виринув саме на основі продажу цієї Біблії. Це привело кн. Острозь-кого навіть до конфіскації майна «друкаря Івана Москви-тина». ¹⁶⁾ Можливо, що Федорович не розчислився з роз-проданих примірників Біблії. Як відомо, друкарню Федоро-вича разом з 40 примірниками недокінчених Біблій продано 24-го лютого 1588 р. друкареві Кузьмі Мамоничу до Вільни ¹⁷⁾.

По виїзді Федоровича з Острога до Львова, в друкарні кн. Острозького наступила нова фаза її праці. Острозький роз-будував друкарню, примістивши її в новопобудованім мана-

¹⁶⁾ Огієнко, *цит. пр.*, ст. 172, в примітці покликується на *акти Бостеля*, ч. 1.

¹⁷⁾ Там же, *стор. 173*, покликується на *акти Бостеля*, ч. 5.

стирі св. Тройці. В роках 1580-1590 з острозької друкарні появилось значене число друків, що стояли в тіснім зв'язку з проблемами релігійної унії. Унія в ті часи підготовлялась і була довершена на Берестейському соборі 1596 р. В 1582-1600 рр. появились наступні видання острозької друкарні:
2. **Лист Патріярха Єремїї, біля 1584 р., в справі нового календаря; видання має 24 сторінки** ¹⁸⁾).

2. **Како подобаєть знаменоватися, коло 1584 р.**

3. **Ключъ Царствія небеснаго** --- Герасима Смотрицького з 1587 р. ¹⁹⁾). Значна частина цього трактату присвячена запереченню нового календаря, що його завів Папа Григорій XIII. Видання має 20 стор. тексту.

4. **О единой истинной православной вѣрѣ** ²⁰⁾). Цей збірник статей скерованих проти католицтва, виданий 1588 р. за підписом «многогрішного і убогого» Василя з Острога, складається з 343 листків.

5. **Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа** з 1588 р.

6. **Обвѣщеніе князя Костянтина про православність грецької церкви, 1595 р.** Це послання кн. Острозького звернене проти владик уніятів ²¹⁾).

7. **Постаническія словеса св. Василя, 1594 р.** ²²⁾).

8. **Іоанна Златоустого Маргарит, 1595 р., 548 сторін** ²³⁾).

9. **Український текст Апокрисиса Христофора Філалета Бронського, 1598 р.** ²⁴⁾).

10. **Книжица въ десяти отдылахъ, 1598 р.** ²⁵⁾).

11. **Часословъ, 1598 р., 121 листків** ²⁶⁾).

12. **Клірика Острозького Отпись на листъ отца Ипатія (Потія) з додатком Исторїи о листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, 1598 р., 57 листків** ²⁷⁾).

---

¹⁸⁾ Каратаев, цит. пр., стор. 224, ч. 109.

¹⁹⁾ Ibid., No. 116.

²⁰⁾ Ibid., p. 238, No. 119.

²¹⁾ Ibid., p. 261, No. 136.

²²⁾ Ibid., p. 258, No. 132.

²³⁾ Ibid., pp. 262-263, No. 139.

²⁴⁾ Ibid., pp. 277-279, No. 151.

²⁵⁾ Ibid., pp. 281-283, No. 154.

²⁶⁾ Ibid., pp. 279-280, No. 152.

²⁷⁾ Ibid., pp. 282-283, No. 155.

13. **Правило истиннаго живота христiянскаго**, 1598 р., 439 сторiн ²⁸).

14. **Псалтир слiдуваная**, 1498 р.

15. **Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчий**, 1607 р.

16. **Житiє Марiи Єгипетскiя**, без дати.

Оце найголовнiшi видання друкарнi кн. Костянтина Острозького вiд початку її заснування аж до кiнця XVI столiття. За його життя вийшло з друку понад 25 книжок ²⁹).

Розглядаючи змiст острозьких друкiв того часу, бачимо полемiчну їхню закраску. Крiм того видавано богослужбовi книги, а також для побожного читання. Зокрема полемiчнi твори таких вiдомих авторiв, як Герасима Даниловича Смотрицького, Василя Суразького, Клірика Острозького й других, мали значний, якщо не вирiшальний вплив на релiгiйно-нацiональне життя i боротьбу з наступаючим католицизмом.

Нам буде цікаво зупинитись коротко над друкарями острозької друкарнi та її зв'язками з iншими друкарськими осередками. По вiдході Федоровича — посаду управителя друкарнi обняв Василь Суразький, один iз видатнiших постатей острозького iнтелектуального гуртка. Цей думки рiвнож придержується А. К. Сiлецький i К. Копержинський ³⁰. До цього висновку приводить нас пiдпис Суразького як головного видавця на багатьох острозьких виданнях: «великий грiшник, найбiднiший з-помiж християн, убогий Василь». Суразький помер 1598 р. i це вже був початок занепаду друкарського осередку в Острозі. Острозька друкарня мала дружнi зв'язки з Львівською братською друкарнею, а також iз Вiленською. Подiбно, як церковнi братства, якi взаємно собi допомагали й тiсно співпрацювали, українськi друкарськi осередки дуже часто позичали собi шрифт, а деколи обмiювалися друками.

Знаємо, що кн. Костянтин передав братам Мамоничам зложену в Острозі Граматику Лаврентія Зизанія Тустановського та, що Вiленська друкарня видрукувала її 1586 р. Про тiснi

28) Ibid., p. 286, No. 158.

29) Кн. Костянтин-Василь Острозький умер 13 лютого 1608 р.

30) А. К. Сьлецький, *Острожская типография и ея издания* (Почаев, 1885), ст. 99-100.

Кость Копержинський, «Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії (1596 р.), її видання та діячі», *Бібліологічні Вісти* (1924), ст. 76.

зв'язки з Львівською друкарнею свідчить лист Юрія Рога-тинця з Острога з 9 грудня 1596 р., пересланий до Львівсько-го братства. Там було прохання, що: «Его милость князь вел-ми жадає, абы позичити писма грецкого и словенского для видрукованя Синоду Берестского, што наибо́рзе можетъ бы-ти, на што и писане свое ко вашему братолюбю посылаетъ, обещаючися в цѣлости назадъ с подякованемъ отослати все ... Волю тутъ всего дождати и тую друкарню отобрати zde и вѣдати, на чие руки спустити и поручити, абы знати, отъ ко-го потомъ тыхъ речамъ отшукувати маємъ. Поневажъ иначи жаднымъ способомъ отъ того не моглимы ся вымовити» ³¹).

Це свідчить, що остро́зька друкарня не мала подостатком друкарських черенок, а тому мусіла звертатися до інших друкарських осередків. Треба зазначити, що остро́зький шрифт був типово-українським, про що згадує дослідник Січинський: "Interessant ist auch die Tatsache, dass die Druckschrift der Ostroger Ausgaben ein Originalwerk der ukrainischen Graphik ist, begründet auf älteren Formen der ukrainischen Handschriften" ³².

Під кінець XVI століття кн. Остро́зький просив Львівське братство, щоб прислали йому складача Касіяновича, бо «той свѣдомъ литеръ вашихъ грецкихъ, якъ ихъ до формы ставляти» ³³). Підсумовуючи ролю остро́зької друкарні, відомий історик українського друкарства Огієнко писав: «Найго-ловніше значіння Острі́жської друкарні в історії нашої куль-тури — це те, що друкарня ця міцно боронила український нарі́д та його праба́тьківську віру від нападу латинників; по-лемичних видань ні одна друкарня не видала стільки, скільки їх видала друкарня Острі́жська. Друкарні Виленська, особли-во Львівська були підневільними, жили тільки мінливою ла-скою королівських привілеїв; за видання полемичного твору (Плач східної церкви 1610) Виленську друкарню було на час навіть закрито та сконфі́совано (хоч вона таки не мало ви-друкувала полемичних книжок), а львівська братська дру-карня на полемичні видання ніколи не зважувалася. Велико-можний магнат, один раз навіть перший кандидат на поль-

³¹) *Архив Ю.—З. России ч. 1, т. X, ст. 116-117..*

³²) *Sičyns'kyi, "Die Anfänge der ukrainischen Gravirkunst . . .", Gutenberg Jahrbuch 1940, p. 242.*

³³) *Огієнко, цит. пр., ст. 174; там же покликується на Monumenta, ст. 855-56 та інші джерельні матеріали.*

ський королівський престол, князь Острозький ніколи не брав королівського привілея на свою друкарню, друкував вільно, що хотів, і ніхто не посмів спинити його діяльності, хоч вже р. 1581-го скаржився єзуїт Поссевін: «Князі Остріжський та Слуцький мають друкарні та школи, якими далеко й по всіх усядах шириться схизма» ³⁴⁾). Ось тому з плином часу Остріжська друкарня стала в великій мірі друкарнею по-
вн хиводжлгоогод жожиня лхлхл оведц иьонвллхл 'оюнн'мг
шкільних друкарням виленській та львівській» ³⁵⁾).

Не улягає сумніву, що під кінець XVI-го століття острозька друкарня була найвизначнішим друкарським осередком в Україні. До 1600 року видруковано в Острозі понад 25 книжок, що в порівнянні з іншими осередками друкарства являється найбільшим числом видань. Закиди в сторону кн. Острозького, мовляв, він, власник 80 міст і 2760 сіл, що мав 120.000 злотих річного прибутку, не «дав багато» ³⁶⁾), а острозькі видання не пишуться якимись особливими прикрасами та, що самих видань могло бути більше ³⁷⁾), не мають оправданої стійності. На нашу думку, кн. Острозький виявив велике заінтересування і стільки доброї волі в друкарському ділі, що завдяки йому, українське друкарство піднялося на вищий позем. Свої задуми в цім напрямі реалізував він вкладом таких матеріяльних засобів, які, на його погляд, були вистачальні в тих часах.

В 1603 р. помер Олександр, син кн. Острозького, що залишився вірним православній церкві й українському народові, а 13 лютого 1608 р. «оборонца віри і церквей Божих» благочестивий князь Костянтин-Василій Острозький. Після смерти старого князя друкарня його занепадала ³⁸⁾), а вслід за тим припинився пульс культурно-національного життя на

---

34) "*Habent ii Duces, quales sunt Ostragiae et Slucensis, typographias et scholas, quibus longe lateque fovetur*".

35) Огієнко, цит. пр., ст. 174-175.

36) Там же, ст. 176.

37) Там же.

38) За життя кн. Януша острозька друкарня і школа ще діяли, але в слабшім темпі, ніж перед тим — це вже був захід сонця культурного життя на Волині. Останнє острозьке видання, Часослов, вийшло з друку 25-го травня 1612 р. Від того часу не маємо згадки про жадні острозькі друки. Є здогади, що острозька друкарня згодом перейшла до Києво-Печерської Лаври. Заснована Єлисеєм Плетенцьким лаврська друкарня користувалася острозьким шрифтом.

Волині. Наслідники Костянтина: кн. Януш Острозький, а по його смерті 1620 р. — донька Олександра, Анна-Альоїза, гаряча католичка — попирали польську асиміляційну політику й тим самим пішли в розріз із інтересами українського народу та національної культури.

ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНЯ

Крім острозької друкарні кн. Костянтин Острозький був власником друкарні в Дерманському монастирі, Дубенського повіту ¹⁾. Хоч та друкарня проявила себе в ранніх роках XVII-го століття і тематично не входить в наш історичний нарис, проте бодай коротко згадаємо про її існування. Дерманський Свято-Троїцький монастир був одним із найстарших монастирів на Волині, що в своїх мурах гуртував освічених монахів. Кн. Костянтин Острозький, на основі коляторського права, вигнав у березні 1575 р. ігумена й управителя Дерманського монастиря Михайла Джуса та на його місце призначив управителем Івана Федоровича. Як здогадується Огієнко, дуже можливо, що вже в тому часі Федорович зачав організувати в Дермані друкарню ²⁾. Проте на цю гіпотезу нема жадних джерельних підтверджень. Відомо, що наступного року Федорович проживав уже в Острозі. В 1590-их роках кн. Острозький бажав оснувати в Дермані культурний осередок, в якому були б згуртовані духовні особи, що займалися б культурноосвітньою працею. Що такий інтелектуальний гурток в Дермані існував уже при кінці XVI-го століття, свідчить про це переклад «Пчели» з грецької на церковно-слов'янську мову 1599 р. (Грецьке видання Геснера, Венеція 1549 р.)

Першим виданням дерманської друкарні був **Діалогъ о вѣрѣ восточной**, Мелетія патріярхи Александрійського ³⁾, без подання місця і року видання, але певне в Дермані, коло 1603 р. Другим виданням був **Охтанкъ** ⁴⁾, надрукований пресвітером Дем'яном 1604 р. Бю книги зачато друкувати 12. IV. 1603.

¹⁾ Цікаву працю про дерманську друкарню написав St. Kardaszewicz, "Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu" in *Dzieje dawniejsze miasta, Materiały do historyi Wołynia* (Kraków, 1913), pp. 127-131.

²⁾ Огієнко, *цит. пр.*, ст. 186.

³⁾ Каратаєв, *цит. пр.*, ст. 300, ч. 173.

⁴⁾ Там же, ст. 301, ч. 176.

а закінчено 12. IX. 1604 р. В передмові до цього видання маємо цікаві інформації про Дерманський монастир і друкарню: «Манастыръ свой, называемый Дерманъ, зо всѣми достатками отлучилъ, на киновію его уфундувалъ, і инокомъ отдалъ, на згромажене до него людій богобойныхъ и чернцовъ святобливыхъ въ животъ и учоныхъ, которымъ то и друкарню придавъ, абы двояко и трояко пожиточными церкви и вѣрѣ святой были, єдини молитвами своїми святыми помагаючи, якъ олуняне Апостолу Павлу, а другіє животоми святобливымъ прикладъ даючи тымъ, которые хочуть спастися, а доконалшіє наукою и писмомъ, а злаща друкованемъ книгъ свѣтяти всѣмъ, подобячися старымъ святымъ инокомъ, которыхъ працы в письмѣ и по нынѣшній день явни, для которых и хвалени сут»⁵⁾.

Третім виданням був **Листъ** Мелетія патріярхи Александрійського до єпископа Іпатія Потія. Цей друк появився 6-го лютого 1605 р., в форматі чwórки, на одній стороні 24 рядки тексту, без передмов. В наголовку вжито червоної краски, на відворотній стороні герб княжат Острозьких, на кінці книжки підпис «Даміанъ недостойный презвитеръ»⁶⁾.

Порівнюючи дерманський і острозький шрифти, знаходимо велику подібність. Це дає притоку С. Маслову до гіпотези, мовляв, схожість дерманських і острозьких шрифтів і та обставина, що в діяльності острозької друкарні в р.р. 1603-1605 спостерігаємо перерву, дозволяють гадати, що Дерманський монастир самостійної друкарні не мав і що в Дермані працювала перевезена сюди тимчасово друкарня острозька⁷⁾. Ця гіпотеза доволі правдоподібна, якщо в додатку взяти до уваги цей факт, що по 1605-му році зовсім не маємо жадної згадки про працю дерманської друкарні.

Як бачимо, Волинь в XVI-му столітті займала одно з найвизначніших місць в історії українського друкарства. Згодом друкарський осередок України перенісся до Києва, що в XVII столітті став одним з найважливіших друкарських центрів у Східній Європі.

---

5) «Охтаикъ» 1604 р., примірник львівського Національного Музею ч. 284 — подаю за Огієнком, цит. пр., ст. 187.

6) Каратаєв, цит. пр., ст. 302, ч. 178.

7) Сергій Маслов, «Друкарство на Волині», Бібліологічні Вісти (1924), ст. 41-42.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Українське друкарство мало безпосередній вплив на релігійне, культурне і політичне життя Східної Європи. В XV і XVI століттях Україна стояла в затяжній боротьбі із латинізацією нашої культури та взагалі з наступаючим польським католицизмом. У цій боротьбі друкарство відіграло першорядну роль. Друковані книги причинилися до розвитку й скріплення шкіл і бібліотек, як також до поширення релігійної і світської літератури. Церковні братства, що стояли в першій лінії боротьби, розуміли вагу друкованого слова та велику увагу присвячували розбудові друкарських осередків.

В історії раннього українського друкарства виразно бачимо три періоди його розвитку:

1. Початковий період припадає на час, коли українці друкували свої книги в Польщі. Умовно назвемо його **Краківським періодом** (1483-1491).
2. **Білорусько-український період**, в якому друковані книги були призначені для обидвох народів і друкувалися на білоруських і українських землях (Несвіж, Заблудів). Сюди рівнож слід зачислити друкарську працю Франціска Скорини в Празі та Вільні. Це був час т. зв. мандрівних друкарень, завдяки яким друкарні могли міняти місце свого postoю і тимсамим поширювати швидше друковане слово навіть у найбільш віддалені закутини.
3. В третій фазі українське друкарство розвивалося уже виключно на українських землях (Галичина, Волинь) і ми схильні назвати цей проміжок часу **народним періодом** українського друкарства (1574-1600). В тім часі вже виразно проявився український оригінальний друкарський стиль.

Перші ступні в історії українського друкарства тісно зв'язані з діяльністю Швайпольта Фіоля. Він був основником кириличного друкарства, а zarazом «батьком» українського друкарства. Згодом друкарську традицію перейняли Прага, Несвіж, Заблудів, Львів і Острог. Можемо документарно ствердити вплив українського друкарства на сумежні країни — Московщину, Білорусь і Румунію. Острозька Біблія була першою повною, друкованою, слов'янською Біблією і одним з найцінніших ранніх друків слов'янського друкарства взагалі.

Ми бачимо, що в XVI столітті кожна друкарня стала своєрідним науковим, інтелектуальним осередком, де гуртувались провідні мужі науки та взагалі культурно-національного життя. Друкарні стали, як висловився Єфремов, «академією вільних наук» — центром, в якому кристалізувалося і вивершувалося духове життя України.

Можливо найкраще представимо роль українського друкарства в панегірику XVII століття на честь Петра Могили, мовляв:

**«...Много плинеть пожитків з друкарської штуки,
З нею свою славу відносять всі науки,
Вона то богатирів Марсобистрих справи,
Залецається їх зацність і вельможність слави.
Вона і церковні гімни описала,
Вона всіх учителів церковних зібрала. ...»**

Автор у своїй праці свідомо поминув період київського друкарства, що хронологічно входить в XVII-е століття і тематично виходить поза межі нашого нарису. Автор уважав за доцільне саме тепер видати цю коротку сіторію нашої друкарської штуки, без огляду на те, що в праці знайдуться певні недотягнення у зв'язку з неможливістю користування усіми джерелами й науковою літературою. Пишучи цю працю, я мав на увазі дві основні справи: в нашій сучасній науковій історичній літературі немає праці про ранню історію української друкарської справи — отже наша книжечка може заповнити цю прогалину; другий момент — це невірна інтерпретація російських науковців початків і розвитку українського друкарства, яке вони розглядають у тісній залежності від московського друкарства.

Автор вірить, що його праця причиниться до більшого за-

цікавлення початками українського друкарства, яке відіграло дуже важливу роль в релігійному та культурно-національному житті України.

БІБЛІОГРАФІЯ

Архив Юго-Западной России (ч.1-8; Київ, 1859-1914). Ч. 1-ша тт. I, X, XI.

Bandtkie, Georgius Samuel. *De primis Cracoviae in arte typographica incunabulis. Dissertatio brevis.* Cracoviae 1812.

(Jerzy Samuel). **Historia drukarni krakowskich, od zaprowadzenia druków do tego Miasta aż do czasów naszych.** Kraków, 1815.

Historya drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. 3 vols. Kraków, 1826.

Barnicot, J. D. A., and Simmons, J. S. G. "Some Unrecorded early printed Slavonic Books in English Libraries," *Oxford Slavonic Papers*, XI (1951). Pp. 98-118.

Bauch, Gustav. *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance 1460-1520.* Breslau, 1901.

Birkenmajer, Aleksander. "Kto ilustrował najstarszy druk słowiański, wydany we Lwowie?". *Congres international des bibliothecaires et des amis du livre tenu a Prague du 28 juin au 3 juillet 1926.* Tome II: **Communications et memoires.** Prague, 1928. Pp. 54-56.

Piekarski, Kazimierz. "Korektowe arkusze druków Szwaipolta Fioła". *Congres international des bibliothecaires . . .* Tome II: **Communications et memoires** (1928) Pp. 57-58.

Булгаков, Ф. И. **Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства.** Т. I: С изобретения книгопечатания по XVIII век включительно. Санктпетербург: А. Суворин, 1889.

Vakar, Nicholas F. *Belorussia: The Making of a Nation.* Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1956.

Whartou, L. C. "Eastern Europe and Slavonic Countries in Printing: A Short History of the Art, ed. Peddie, R. A. London: Coptic House, 1927. Pp. 245-305.

Wynar, Lubomyr R. "History of Early Ukrainian Printing 1491-1600" University of Denver, 1962

..... "Der Ursprung der ukrainischen Buchdruckerkunst". Wissenschaftliche Mitteilungen der Ukrainischen Freien Universitaet in Muenchen, Heft Nr. 3, 1959. Pp. 35-44.

Winship, George Parker. Printing in the Fifteenth Century. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1940.

Wiszniewski, M. *Historia Literatury polskiej*. Vol. VIII: *Historia drukarni krylickich w Polsce*. Kraków, 1851. Pp. 405-439.

Владимиров, П. В. **Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык.** («Памятники Древней Письменности», ХС.) Санктпетербург, 1888.

..... **Начало славянского и русского книгопечатания в XV и XVI веках.** Чтения в Историческом Оушестве Нестора Летописца, кн. VIII. Киев, 1894. Ст. 11 і н. Додаток I: **О краковських изданиях Фиоля 1491 г.** Стор. 24-29.

Возняк, Михайло. **Історія української літератури (I-III, 1920-24).** Том II: Віки XVI-XVIII, часть перша. Львів: «Просвіта», 1921.

Haebler, Konrad. *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts in Auslande*. Muenchen, 1924.

Halecki, Oscar. "The Universities of Polish-Lithuanian Commonwealth from the XIV to the XVII Century (Problems of Cultural Geography." *The Polish Review*, V, 3 (1960). Pp. 21-29.

Heintsch, Karol. **Ze studiów nad Szwajpoltem Fiołem.** Część I: **Materiały do życiorysu i działalności Fioła.** Wrocław, 1957. Polska Akademia Nauk — Komitet słowianoznawstwa. Z materiałów przygotowawczych na IV. międzynarodowy kongres sławistów w Moskwie w 1958 r. (Osobne odbicie z *Rocznika Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. T. V. Wrocław, 1957.)

Hoffmann, Johannes Daniel. *De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae cum observa-*

tionibus rem et literariam et typographicam utriusque gentis aliqua ex parte illustrantibus. Dantisci MDCCXL (1740).

Грушевський, Михайло. **Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці**. 2-ге вид. (Дніпросоюз) 1919.

..... **Історія української літератури (5 тт.; Київ, 1923 1927)**. Т. V. Нью-Йорк: «Книгоспілка», 1960 (передрук з Київського вид.).

..... **Історія України-Руси**. Том VI: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. Нью-Йорк «Книгоспілка», 1955. (Передрук з видання, що вийшло в Києві 1907 р.)

Golowatzkij, Jakow Fiodorowitsch. "Sweipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491. Eine bibliographisch-historische Untersuchung". Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte. LXXXIII. Band. 4. Heft (Juli, 1876). SS. 425-448.

Grabowski, A. **Starożytności historyczne polskie**. Vol. I Kraków, 1840.

Дорошенко, Д. **Нарис історії України** (2 тт.; Варшава, 1932-33). Праці Українського Наукового Інституту, тт. IX і XVIII. Серія підручників, кн. 1 і 2. Том I (IX): До половини XVII століття. Варшава, 1932.

Енциклопедія Українознавства (Наукове Товариство ім. Шевченка). Том I, 2. Мюнхен-Нью-Йорк: «Молоде Життя», 1949.

Estreicher, K. "Gunter Zainer i świętopelk Fioł". **Biblioteka Warszawska**, III (Warszawa, 1867).

Єфремов, Сергій. **Історія українського письменства** (2 тт.; Київ-Ляйпціг, 1919-1924). Том I.

Зернова, А. С. **Начало книгопечатания в Москве и на Украине**. Москва: Госкультпросветиздат, 1947.

Zubrzycki, Dionyzi. **Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi**. Lwów, 1836.

Каменева, Т. Н. «Материалы для библиографии русской первопечатной книги (с 1935 г.)». **У истоков русского книгопечатания**. Академия Наук СССР — Отделение историчес-

ких наук. К трехсотсемидесятипятилетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958. Москва: АН СССР, 1959. Стр. 261-264.

Каратаев, И. **Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами**. Т. I: с 1491 по 1652 г. Санктпетербург, 1883. (Зборник Отделения Русского Языка и Словесности Имп. Академии Наук, т. XXXIV, 2.)

Kardaszewicz, St. **Dzieje dawniejsze miasta Ostroga**. Materiały do historyi Wołynia. Kraków, 1913.

Kozłowska-Budkowa, Zofia. "Fiol, (Fyol, Feyl, Feyel, Fayl, Veyl) Szwajpolt". **Polski Słownik Biograficzny**. Polska Akademia Umiejętności, Kraków. VI (1948), 470-471.

Колесса, Олександр. «Рукописні й палеотипні книги південного Підкарпаття». *Congres international desbibliothecaires* . . . Т. II. Communications et memoires (1928). Рр. 236-250.

Коляда, Г. И. «Из истории книгопечатных связей России, Украины, и Румынии в XVI-XVII вв.». **У истоков русского книгопечатания**. ... Стр. 82-100.

Копержинський, Кость. «Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії (1596 р.), її видання та діячі». **Бібліологічні Вісти**, ч. 1-3 (Київ, 1924).

Kot, Stanisław. "Szymon Budny". **Polski Słownik Biograficzny**. Kraków, III (1937), 96-99.

Кречевські, Пятро Антонович (Крэчэўскі). «Гісторыя беларускай кнігі». Прага, 1928.

Крип'якевич, І. П. **Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.** Київ, 1953.

Kuziela, Zeno. "Der Deutsche Schweitpold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst (1491)". *Gutenberg — Jahrbuch* 1936. Mainz, 1936. Рр. 73-81.

Kurt, Tanz. "Zur Einführung der Buchdruckerkunst in Russland". *Zentralblatt fuer Bibliothekswesen*, XXI (1914), 113-125.

Левицький, Орест. «Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову». **Записки НТШ в Києві**, XII (1914).

Леонид Арх. **Евангелие, напечатанное в Москве в 1564-1568 гг.** Санктпетербург: Общество любит. древн. письменности. 1883.

Маслов, Сергій. «Друкарство на Україні в XVI - XVIII ст.». **Бібліологічні Вісти**, ч. 1-3 (Київ, 1924). Стор. 31-67.

..... (Masslow, Sergius J. "Ukrainische Druckkunst des 16. bis 18. Jahrhunderts". Gutenberg — Jahrbuch 1926. Pp. 65-76.

Михайлович, Б. «Наукове зацікавлення надгробним каменем Івана Федорова». **Стара Україна**. Львів, 1924.

Misianik, J. *Dejiny levocskeho knihtlaciarstva*. Trnava, 1945.

McMurtrie, Douglas C. *The Book: The Story of Printing and Book-making*. London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1950.

Monumenta Confraternitatis Stauropeigianae Leopoliensis (ed. Milkowicz. W.). Vol. I. Leopoli, 1895.

Monumenta Poloniae Typographica **XV et XVI saeculorum**. Vol. I. Cracovia impressorum XV et XVI ss. Edidit Johannes Ptasnik. Leopoli. Sumptibus Instituti Ossoliniani, MCMXXII (1922).

Ibid.: Materjały źródłowe, 402 pp. документи про Фіоля, ст. 10-116. — На підставі цих документів стаття Пtasьніка: "Pierwszy drukarz slowianski", pp. 10-22.

Morawski, K. *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. II Kraków, 1900.

Огієнко, Іван. «Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність». **Стара Україна**, II-V. Львів, 1924.

..... **Історія українського друкарства**. Т. I: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв. (Збірник Фільольогічної Секції Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Тт. XIX-XXI.) Львів: НТШ, 1925.

..... (Митрополит Іларіон). «Перводрукований Львівський Апостол 1574 р.». Українська Вільна Академія Наук у США. **Науковий Збірник II**. Нью-Йорк, 1953. Стор. 19-45.

Палинодия или Книга Обороны кафолической святой апостольской Восходной Церкви и святых патріархов, и о Гре-

кох, и о Россох християнех. В ласце Божой, за благословеніем старших, през Архимандрита Захарию Копестенского написана и з ревизією учителей выдана а под розсудок поддана святых Всходных патріархов. Року от Рождества Бога Слова Иисуса Христа, 1621-го, месеца ноембрия 26. «Памятники полемической литературы в Западной Руси». Книга I. Петербург 1878. «Русская Историческая Библиотека издаваемая Археографическою Коммиссією». Т. IV.

Памятники Временной Коммиссии. Київ, 1852. Т. III.

Петров, І. «Чи міг бути друкар Швайпольт Фіоль в Грушеві і гу печатати книги»? Подкарпатська Русь. Т. I, ч. 3. Ужгород, 1924.

Попов, Павло. «Початки друкарства у слов'ян». **Бібліологічні Вісти**, ч. 1-3 (1924). Стор. 13-30.

..... «Слов'янські інкунабули Київських бібліотек». **Бібліологічні Вісти**, ч. 1-3. Стор. 150-166.

Прокопчук, Григорій. «Українці в Краківському Університеті в XV й XVI ст.». **Студентський Прапор**, ч. 1/7, за січень 1944. (Журнал української академічної молоді. Вид.: Об'єднання Праці Українських Студентів УЦК у Львові. Стор. 23-26.

Prostov, Eugene Victor. "Origins of Russian Printing" Library Quarterly, I (July, 1931) 255-277.

..... "Origins of Printing in Western Russia." Unpublished Master's thesis, Graduate Library School, University of Chicago, 1932. (Typewritten.)

Ptaśnik, J. **Turzonowie w Polsce i ich stosunki z Fuggierami.** Kartka z dziejów Krakowa w epoce humanizmu. ("Przewodnik Naukowy i Literacki", R. XXXIII.) Lwów, 1905.

Ptaszycki, St. "Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku". Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce. Polska Akademia Umiejętności, Kraków, Wydział Filologiczny, **Rozprawy i sprawozdania**, XI (1886). Pp. 1-43.

Романовський, Віктор. «Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. **Бібліологічні Вісти**, ч. 1-3 (1924). Ст. 68-74.

Свенціцький, І. Початки книгопечатання на землях України.

В 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. Жовква: «Національний Музей», 1924.

Сидоров, А. А. **Древнерусская книжная гравюра**. Москва: Академия Наук СССР, 1951.

Sidorov, N. A. "Les anciens livres imprimés slaves en tant que documents de l'interaction culturelle". *Journal of World History*, IV, 4. Neuchâtel-Suisse: Editions de la Baconnière, 1958.

Сірополко, С. «Бібліотечна справа на Україні в минулому та тепер в зв'язку зі станом духової культури». *Congrès international des bibliothécaires ... T. II: Communications et mémoires* (1928). Рр. 596-602.

.....602. «Швайпольт Фіоль, перший друкар слов'янських кирилівських книг». **Українська Книга**, V. Краків, 1943. Стор. 11-19.

Sieyns'kyi, V. "Die Anfänge der ukrainischen Gravierkunst im XV. und XVI. Jahrhundert". *Gutenberg-Jahrbuch* 1940. Рр. 238-247.

..... (Січинський, Володимир). «Початки українського граверства і друкарства». **Українська Вільна Академія Наук у США. Науковий Збірник II**. Нью-Йорк, 1953. Стор. 46-57.

..... (Sieyns'kyj). "Papierfabriken in der Ukraine im XVI. — XVIII. Jahrhundert". *Gutenberg-Jahrbuch* 1941. Рр. 23-29.

Сълецкій, А. К. **Острожская типографія и ея изданія**. Почаев, 1885.

Тихомиров, М. Н. «Начало книгопечатания в России». **У истоков русского книгопечатания. ...** Москва: ЗА СССР, 1959. Стор. 10-39.

Tomanevic, S. "Die erste slavisch-cyrrillische Buchdruckerei". *Zentralblatt fuer Bibliothekswesen*, XVII (August, 1900), 429-432.

Fioliana (матеріяли до бібліографії). **«Українська Книга»**, V. Краків 1943.

Fletcher, Giles. *Of the Russe Common Wealth, or Manner of Government by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moscovia) with the manners, and fashions of the people of that Coutrey.* London, 1591.

Шерех, Юрій. «Польська мова в Україні в XVI-XVII ст.» (Пам'яті Антуана Мартеля). **Україна II** Париж, 1949. Ст. 99-101.

Szujski, J. **Odrodzenie i reformacja w Polsce**. Pięć prelekcij publicznych, mianych r. 1880 w Krakowie. Kraków, 1881.

Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства. Львів, 1886.

Jakobson, Roman. "Ivan Fedorov's Primer;" Jackson, William A. "Appendix." *Harvard Library Bulletin*, IX, I (Winter, 1855). Стор. 5 — 45 + 12 карток факсиміле тексту «Букваря».

Іван Федоров
Портрет роботи мал. С. Томашевича
в ранніх 1900-их рр.

Напис на нагробній плиті І. Федоровича

Сїа оубо покѣсть изъѣвлѣи ѿкѣдѣхъ начаѣа .

нїако съвершїеѣа дрѣкарѣа сїа .

Изволѣніемъ ѿца , неспѣшїемъ
сїа , неъвершїемъ сїаго дѣа . по
велѣніемъ бл҃гочїнѣаго цр҃а нѣелї
каго кнѣзѣа . нѣана васнѣевнѣа
всѣа рѣсїа . нѣбл҃гословїемъ преосїеннаго
макарїа мнтрополїта всѣа рѣсїа . дрѣкарѣа
сїа съѣѣа , въцр҃ѣвнїемъ градѣ
москѣѣ . вълѣто , ѿо пѣрвое . вътрїдеса
тое лѣто гд҃рьствїаго . Сїаже оубо неѣѣ
не начахъ повѣдати вамъ , но пресѣѣаго
радїа оѣлоблѣнїа чѣсто слѣчанїагоѣа нѣамъ .
неѣсамого того гд҃ра . но ѿмногнѣхъ началъ
ннїкѣ , неѣенно началннїкѣ , ноучнїтель .
коѣорїе нѣанѣѣѣ забнѣти радїа многїа ѣресн
оумьшлѣлн , хотѣнїа бл҃гоѣ въѣло превра
тнїтн , нѣбжїе дѣло вїконѣѣѣ поїдѣнїтн . ѣако
обычанъ ѣсть ѣлопрѣвнѣѣ , ннѣнаоучнѣѣ , н
нѣнекѣѣѣѣ врѣдѣѣѣ члѣкѣ . ннѣже грамотн
чѣскїа хнѣтроснїа навѣѣкѣѣ , ннѣже дѣѣѣѣѣ
рѣдѣѣѣ нѣпѣлнѣнн бѣѣѣѣ , но тѣѣѣ нѣвѣѣѣ

Первое ѱубо слово сътвори хъ овѣхъ, за
 ѿдеофнле . онѣхъже нача іс , пво
 рнтѣхъже нѣути . донегоже днѣ ,
 заповѣдавъ апломъ дхомъ стѣмъ ,
 нѣхъже нѣбра възнесеса . прѣннѣмн
 же ипостѣви себе жнѣва пострада
 ннѣн своѣмъ . възмнѣзехъ истинныхъ знаме
 ннѣхъ . днѣмн чѣтырѣ десѣтъмн ѣвлѣ
 аса нѣмъ нѣглѣ ѣже оцѣрѣви бжнѣ снѣ
 мнѣже нѣады , повелѣваше нѣмъ ѿіерсали
 ма не ѿнѣуачнса . нѣждѣти овѣтѣваннѣ
 ѿчѣс , ѣже слышастѣ ѿменѣ . нѣко іѡаннѣ
 ѱубо крѣтнаѣ ѣсть водою . выѣже нѣмѣте кре
 стнѣтнса дхомъ стѣмъ , непомнѣзѣхъ сѣ
 днѣхъ . онѣхъже ѱубо съшѣшса , възпрашахъ

Львівський владика Гедеон Балабан. 1530 р.

**Князь Константин Острозький, 1526-1608.
Фундатор українського друкарства на Волині.**

ЖЕБІІА СІРЪ КНІГЪ

БѢТХАГО ІНОВАГО ЗАВѢ
ТА, ПОІА ЗЫКЪ СЛОВЕНСКЪ.

ШЕВРЕНСКА, ВЪЛАННЬСІН ІЗЫКЪ,
СЕДМІ ДЕСАТЪ ІДВѢМА, БГОМУ
ДРЬМІН ПРОВОДНІКІН. ПРЕЖЕ ВОПЛОЦІ
НІА ГАБА ІНОСА НАШЕГО ІЕ ХА, П Н
ЛѢТА, НАЖЕЛАЄМОЕ ПОВЕЛѢНІЕ ПТОЛО
МѢА ФІЛАДЕЛЬФА ЦРЯ ЕГІПЦѢСКА.
ПРЕВЕДЕНАГО ЗВОДЪ СЪТЩАНІЕМЪ,
ІНПРАЛѢЖАНІЕМЪ ЕЛНІКО МІЩНО
ПОМОЦІН БЖІЕН ПОСЛѢДОВАЄ, ІН
СПРАВНІА. ВЛѢТО, ПОВОЛОЩЕНІН
ГА БГА ІНОСА НАШЕГО ІЕ ХА.

✠ ѿ па . ѿ ✠

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Арсеній, православний архієп., 45
Артемій, ігумен, 52
Бабич Якуб, віленський посадник, 23
Балабан Гедеон, єпископ, 36, 42-46, 48, 50
Бандтке Ю. С., істор. друк., 16
Беринда Памва, друкар і лексикограф, 51
Борсдорф Рудольф, нім. друк., 12, 15
Борецький Йов, київ. митроп., 51
Брюкнер А., нім. бібліолог, 15
Будний Семеон, білорус. друкар, 24-27
Василь з Острога, теолог і друк., 59
Владимиров П. В., рос. біб., 12, 13
Володимир Великий, Кн., 13
Гайнч К., поль. бібліолог, 8
Гедеон див. Балабан
Гринь Іванович, укр. друк., 48, 49, 58
Головацький Яків, письм., 7, 11
Грушевський Михайло, істор., 11, 22, 24
Гутенберг Йоган, винахід. друк., 5, 20
Дорошенко Дмитро, істор., 24
Джус Михайло, управ. дерманського монастиря, 63
Еласовський Арсеній, автор «Адельфотеса», 46
Єремія, патріарх, 44, 47
Єфремов Сергій, істор. літ., 14, 64
Жигмонт III, пол. король, 46
Зернова А., істор. друк., 38
Зизаній Степан, учит. львів. брат. школи, 54
Іван IV, моск. цар, 33, 52
Іванович Гринь, львів. друкар., 48, 54
Іван Переплетчик, син Федорова, 41, 49, 54
Іларіон Митрополит гляди Огієнко
Інноктій VIII, папа, 16
Йоаким, патріарх, 43, 44
Кавечинський Матвій, кальвініст, 25
Каратаєв І., рос. бібліограф, 18

Копистенський Захарій, письм., 19, 51
Корунка Семен, львів. друк., 50
Кришковський Лаврентій, друкар, 25
Кузеля Зенон, укр. бібліолог, 9, 11, 12, 15, 18
Курбський Андрій, моск. князь, 36, 47, 48, 52
Лаврін Пилипович гляди Пилипович
Лукомський В., польськ. геральдик, 34
Мамонич Кузьма, друкар, 49, 58
Маслов Сергій, укр. бібліолог, 6, 29, 64
Мина, ченець-друкар, 47, 48
Могила Петро, київ. митроп., 66
Мстиславець Петро, білорус. друкар, 24, 28, 33-35
Огієнко Іван, митроп. Іларіон, 6, 10, 18, 23, 35, 40, 43, 47, 55
Острозький Константин Іванович, князь, 14, 52, 53, 57
Острозький Олександр, син Константина, 62
Острозький Януш, син Константина, 62
Петров І., літературознавець, 17
Пилипович Лаврін, золотник і різьбар, 48-50, 58
Пітирим, архієпископ, 11
Попов Павло, укр. бібліолог, 11, 14, 18, 23
Птаснік Й., польськ. бібліолог, 8, 11, 13, 14
Радзівіл Чорний, лит. кн., 26
Рогатинець Юрій, прав. діяч і автор, 45, 61
Рогоза Михайл, київський митрополит, 46
Свенціцький Іван, бібліолог, 6
Сідляр Сенько, львів. міщанин, 36, 40, 50
Січинський Володимир, бібліолог, 6, 23, 27, 34, 38, 61
Скорина Франціск, основник білорус. друкарства, 12, 22-24, 65
Слуцький Юрій, кн., 52
Смотрицький Герасим, прав. діяч і автор, 54, 55, 57
Соболевський А. І., рос. бібліолог, 12
Суразький Васнль, прав. діяч і автор, 60
Теодозій Печерський, святий, 13
Тимофій Михайлович, прав. письменник, 54, 55
Тихомиров М. Н., рос. бібліолог, 33, 39
Турцо Йоган, нім. гірник, 10, 16
Тустановський Лаврентій Зизаній, граматик, 60
Тяпинський Василь, білоруський друкар, 26-27, 30
Федоров Іван, основ. моск. друкарства, 5, 28, 31-42, 53-60, 63
Фіоль Швайпольт, основ кириличного друк., 5, 7-20, 22, 66

Флетчер Гільберт, анг. дипломат, 32, 34
Франко Іван, письменник і вчений, 14
Ходкевич Григорій, лит. гетьман, 28-30, 33, 36
Цельтіс Конрад, гуманіст, 14
Шен, нім. гравер, 38
Ягайло Фридрих, кардинал, 16
Якель Гануш, нім. підприємець, 12
Якобсон Роман, філолог, 39, 40
Якубович Ізраїль, жидівський купець, 40, 41-43

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I.	
Швайпольт Фіоль — Основник українського друкарства..	7
1.	7
2.	9
3.	18
Розділ II.	
Розвиток українського й білоруського друкарства в XVI-му ст.	21
Франціск Скорина	22
Несвізька друкарня	24
Василь Тяпинський	26
Друкарня в Заблудові	28
Розділ III.	
Друкарство в Галичині	31
Іван Федоров — Основник друкарства у Львові	31
Львівський Апостол і Буквар	37
Виїзд Федоровича до Острога і поворот до Львова ..	40
Друкарня Львівського Братства	42
Розділ IV.	
Друкарство на Волині	52
Друкарня в Острозі	53
Дерманська друкарня	63
Заключення	65
Бібліографія	68
Ілюстрації	76
Показник імен	83

ПРИМІТКИ

